

Szalai Erzsébet

Szorításban

A tőke-munka viszony a NER-ben, avagy kizsákmányolás a magyarországi újkapitalizmus autoriter korszakában

Absztrakt: A tanulmány a tőke-munka viszony alakulását vizsgálja a Nemzeti Együttműködés rendszerének keretein belül. Elemzi az eme viszonyból fakadó kizsákmányolás kvantitatív jellemzőit és azok változását. Bemutatja, hogy a tőke érdekei hogyan kerekednek a dolgozók érdekei fölé a törvényhozásban, az országos és helyi érdekegyeztetés intézményrendszerének kialakításakor és változtatásakor, valamint az állami redistribúció során. A burzsoázia és a dolgozók állapotának, érdekérvényesítési metódusainak alakulásával külön fejezetek is foglalkoznak. Ezek lényege, hogy míg a burzsoázia közös érdekeinek képviseletére képes megszervezni önmagát, és képes ezen érdekeit az államon keresztül, annak álsruhájába öltözve képviselni, a dolgozók atomizáltak, nem tudják felismerni és artikulálni közös érdekeiket. Mentális állapotuk a vizsgált időszak alatt határozottan romlik. Végül a tanulmány összefoglaló, elméleti fejezetében megállapítást nyer, hogy a dolgozók kizsákmányolása a NER-ben, vagyis a magyarországi újkapitalizmus autoriter korszakában jóval erősebb, mint korábban bármikor. Annak ellenére is, hogy az uralkodó politikai elitnek sikerül megzaboláznia a burzsoáziát. És/de paradox módon éppen utóbbi érdekeben: akár az egyéni tőkés érdekekkel szemben is képes érvényesíteni az ösztőkés érdekeket.

Kulcsszavak: tőke, munka, állam, kizsákmányolás, szakszervezetek

Marx nyomán tudjuk, hogy a kapitalista társadalmakat alapvetően a tőke-munka ellentét-pár, vagyis a tulajdonhoz való viszony strukturálja. Így van ez a NER-ben is, bár e hatás mélységéről nem állnak rendelkezésre megbízható adatok. Nem véletlenül: a hatalmon lévőknek minden társadalomban ahhoz fűződik érdekük, hogy alávettjeikhez való viszonyukat elrejtsek a közvélemény előtt – korunkban ez többek között a makrostatisztikai rendszernek az alapviszonyok szempontjából értelmezett átláthatatlanságában jelenik meg.

Jelen tanulmányom célja ezért az, hogy a hátráltató tényezők ellenére e viszony és a benne rejlő ellentét dinamikájának a lehető legplasztikusabb ábrázolását adjam, a NER időszakára koncentrálna. Ennek empirikus részében makrostatisztikai adatokra és jórészt sajtóelemzésre (elsősorban a *Mércén* és az *Új Egyenlőségen* megjelent tényfeltáró cikkekre) fogok támaszkodni. Az összefoglaló részben pedig néhány elméleti következtetést fogok megfogalmazni, egyben továbbgondolva a feltárt összefüggéseket.

Tőke-munka ellentét és megjelenése a társadalmi élet különböző szegmenseiben

A tőke-munka viszony vizsgálatához közelebb vivő és elérhető adat elsőként a tőkejövedelmek és munkajövedelmek nagysága, és ezek egymáshoz viszonyított aránya.

Nos, 2020-ban a tőkével rendelkezők átlagjövedelme (adózás után) 6,75 millió forint, a munkájukat áruba bocsátók átlagkeresete pedig 3,2 millió forint volt. Jól tükrözi a viszonyokat, hogy ugyanebben az évben az összes tőkejövedelem 78 százalékát a tőkejövedelemmel rendelkezők 11 százaléka birtokolta, mintegy 30 ezer ember, akik fejenként 48 millió forint tőkejövedelmet realizáltak.¹

Ami továbbmenve az időbeli alakulást illeti, azt látjuk, hogy a munkabérek GDP-hez viszonyított aránya,² mely adalék a munka kizsákmányolásának nagyságához és időbeli változásához, az 1995 és 2009 közötti időszakhoz viszonyítva 2010–2022-ben csökken, 1995 és 2009 között 59,4 százalék és 56,8 százalék között mozog, és tendenciája az időszakon belül csökkenő, 2010 és 2022 között pedig 55,7 és 53,2 között ingadozik, és a tendencia ezen időszak alatt is csökkenő. Kinagyítva: a bérhányad 2010 és 2022 között ingadozások közepette csökken, 2010-ben 55,7 százalék, 2022-ben pedig már csak 53,2 százalék.³ Mindez annak ellenére, hogy a foglalkoztatottság az adott időszakban szintén ingadozások mellett növekszik.⁴ Hasonló folyamatot lát Scheiring Gábor (2023a) is, aki hozzáteszi, hogy a bérhányad csökkenésével az adott időszakban egyedül vagyunk Közép-Európában. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a bérhányad csökkenése a rendszerváltás óta szinte töretlen Magyarországon, pontosabban csupán a Medgyessy-korszak (2002–2004) jelentett e tendenciát tekintve kivételt. Büttl Ferenc (2018) pedig azt figyelte meg, hogy bár a bérhányad a centrumkapitalista országokban is csökkenő tendenciát mutat, még mindig magasabb, mint térségünkben, ezen belül különösen Magyarországon.

Mindez a kizsákmányolás kiugró nagyságrendjéről és fokozódásáról szól, mely utóbbi tézist Huszár Ákos (2022b) kutatásai is alátámasztják. Idézett szerző azonban arra is

1 Forrás: Kétszer annyi az átlagos tőkejövedelem, mint az átlagbér. *karriertrend.hu*, 2022. 03. 14.

2 Adjusted wage share of GDP at current factor cost (ALCD2).

3 Forrás: https://dashboard.tech.ec.europa.eu/qs_digit_dashboard_lmt/public/sence/a

4 Forrás: KSH 20.1.3.2. A 15-64 éves népesség foglalkoztatottsága (2000–2021).

felhívja a figyelmet, hogy az általa abszolút vagy totális kizsákmányolásnak nevezett viszony a vizsgált időszakban máshogyan alakul. Ilyen kizsákmányolásról az ő megközelítésében akkor beszélhetünk, ha legalábbis a munkások egy részének bére nem éri el a létminimumot sem. Az adatok azt mutatják, hogy

2010-es évek végére a minimálbér megközelítette a létminimum szintjét, és különösen a globális pénzügyi válságot követő időszakhoz képest jelentősen csökkent azok aránya, akiknek jövedelme nem éri el a minimumértékeket. A kizsákmányolás tehát annak ellenére fokozódott, hogy a totális kizsákmányolás csökkent. Ennek pedig két fő forrása lehet: a keresetek emelkedését meghaladó módon növekedett egyrészt a munkaidő és/vagy a munka intenzitása.⁵ A 2010-es évek (második felének) fő munkaerő-piaci folyamatait ezek alapján úgy lehet röviden összefoglalni, hogy egyrészt egyre többen és egyre többet dolgoztak, másrészt viszont a keresetek is növekedtek olyan mértékben, hogy a munkavállalók egyre nagyobb hányada számára fedezték legalább a létfenntartás költségeit (Huszár 2022b: 78–79).

Büttl Ferenc (2017) kutatásai szerint mindazonáltal (mint azt a bérhányadok alakulásának jellemzésekor már érintettük), a magyar munkaerő kizsákmányolása nemzetközi összehasonlításban igen magas. Az ötven, külföldi kézben lévő járműipari vállalat bérszínvonalára anyavállalataikkal összehasonlítva sokkal jobban le van azoktól maradva, mint ahogyan a munkatermelékenység alakulásában: „mintegy 30 százalékkal alacsonyabb bért fizetnek dolgozóiknak, mint ami a munkatermelékenységük alapján megilletné őket.”

Büttl megfogalmazásában: „Az alacsony fizetések a másik oldalon magas profitot jelentenek, vagyis minden, a dolgozóktól elvett forint a tulajdonosok zsebébe kerül”. (És ha a munkahelyeken végbemenő kizsákmányoláshoz hozzáadnánk a munkaerő újratermelésében nélkülözhetetlen funkciót betöltő reproduktív munka kizsákmányolását is – mely a koronavírusos időszakában kiugróan növekedett –, akkor a dolgozók vélhetően még erősebb kizsigerelését láthatnánk). És éppen ez a tőke-munka viszony antagonizmusának lényege. Még akkor is így van ez, ha hosszabb távon tőke és munka egymás nélkül nem létezhetnek. Mármost hogy tőke és bérmunka, és mármost hogy a kapitalizmus keretei között. De a mai kapitalizmusban, a neoliberális fordulattól kezdődő, általam újkapitalizmusnak nevezett viszonyok között a tőke ágensei egyre inkább csak az egyre rövidebb távú haszon érdekében képesek gondolkodni és cselekedni. (Ennek következményeire még visszatérek).

Mindazonáltal a tőke-munka viszony tengelyében nem minden társadalmi szereplő helyezhető el közvetlenül. Éber Márk Áron (2022) ezért bevezette a köztes-közvetítő osztályok fogalomrendszerét: ezekbe azok a társadalmi szereplők tartoznak, akik ugyan közvetlenül nem vesznek részt a profit létrehozásában, munkájuk mégis bérmunka, mivel alapfunkciójuk az, hogy létrehozzák és fenntartsák tőke és munka összekapcsolódásának társadalmi és gazdasági feltételeit. A makrostatistikai rendszer már említett sajátosságai miatt azonban az ilyen dolgozóknak a közvetlen bérmunkát végzőkhöz viszonyított nagyságrendjét, és más számszerűsíthető jellemzőit – legalábbis egyelőre – nem tudjuk meghatározni. Az azonban erős hipotézisként megfogalmazható, hogy a tőke, pontosabban a vele összefonódó államhatalom a hazánkba is begyűröződő 2008-as világgazdasági

⁵ Fazekas Lázár Benjámin (2022) hasonló következtetésekre jut: miközben a vizsgált időszakban az EU átlagában változatlan maradt, Magyarországon növekedett a dolgozók várhatóan munkával töltött ideje – kiemelés Sz.E.).

válság és az azt követő kritikus időszakok terheit elsősorban ezekre az osztályokra hárítja, így kímélve a profit létrehozásában közvetlenül résztvevő bérmunkások rétegét. Erre utal a vállalkozói szférában és a közszférában dolgozók keresetei közötti, a vizsgált időszakban egyre növekvő mértékben szétnyíló olló is (Reichenberger 2023).

Miként a rendszerváltás után a „balliberális” kormányok alatt, a 2010-től felépülő NER-ben is érzékelhető az államhatalom azon törekvése, hogy a társadalmi élet különböző szféráiban előnybe hozza a tőkét, pontosabban az azt reprezentáló burzsoáziát a munkával, pontosabban a munkásokkal és a köztes-közvetítő osztályokkal szemben. Sőt, az államhatalom ez irányú törekvése erősebb és sikeresebb, mint a korábbi időszakokban.

Megnyilvánul ez leginkább a *törvényhozásban*. Több ízben a dolgozók (a munkások és a köztes-közvetítő osztályokban tevékenykedők) jogait sértő módon kerül sor a munka törvénykönyvének módosítására. Az első ilyen a parlament által 2010 decemberében elfogadott új sztrájk törvény. Ez a törvény megtiltja sztrájkot számos területen: az igazságszolgáltatási szerveknél, a Magyar Honvédségnél, a rendvédelmi, rendészeti szerveknél, a polgári nemzetbiztonsági szolgálatoknál és a NAV-nál. A törvény sarkalatos pontja az, hogy azokon a munkahelyeken, melyek a lakosságot alapvetően érintő tevékenységet folytatnak, elégséges szolgáltatást kell biztosítani. Ezek az ágazatok azonban nincsenek meghatározva. A törvény előírja, hogy az elégséges szolgáltatásokról a „munkáltatóknak” és a „munkavállalóknak” kell megegyezniük, ennek sikertelensége esetén a munkaügyi bíróság dönt. Könnyű belátni, hogy – különös tekintettel a szakszervezetek gyengeségére (erre még visszatérek) – ez az előírás a tőkének kedvez – a bírósági procedúra több évet vehet igénybe.

A politikai sztrájkot a törvény betiltja (Jámbor 2016).

Lehetetlenné válik a törvényes pedagógus sztrájk – miként a közszférában tevékenykedő köztes-közvetítő osztályok további csoportjainak sztrájkja is.

A munka törvénykönyvének 2012-es újabb módosítása tovább szűkíti a dolgozók jogait. Lényege: csökken a dolgozók pihenőideje, a túlórapótlék, a „munkáltató” egyoldalúan módosíthatja a dolgozókkal kötött szerződését. Dönt a szabadság kiadásának idejéről, egyoldalúan áthelyezheti a dolgozókat másik munkakörbe. A kormány pedig a minimálbér nagyságát a gazdasági és munkaerő-piaci helyzet alakulása szerint változtathatja. Ezen „rugalmasító” intézkedések következtében tovább csökken a dolgozók biztonsága. Első számú kárvallottjai a kevésbé képzett, könnyen helyettesíthető dolgozók (Jámbor 2011).

A legnagyobb visszhangot kiváltó törvénymódosítás a 2018-as rabszolgatörvény. Korábban a kollektív szerződéssel rendelkező nagy cégeknél, ha behívtak egy dolgozót plusz munkára, azt pihenőnapban egy éven belül vissza kellett adni a dolgozóknak, és egy éven maximum 300 ilyen órát kérhetett a „munkáltató”. Az új rendelkezés szerint a túlmunkát nem egy, hanem három és fél év alatt lehet elszámolniuk a cégeknek, és a kérhető pluszmunkaidő 300-ról 400 órára nőhet. Jámbor András (2018b) szerint

ez a törvény egyértelműen a nagy multiknak, legfőképp a német autós cégeknek kedvez. Azoknak a cégeknek, amelyeknek az elmúlt 8 évben kétszer annyi támogatást adott a kormány, mint az azt megelőző 8 évben a szocialista-liberális kormányzatok. Azoknak a cégeknek, amelyeknek a társasági adóját tavalyelőtt 9 százalékra, a magyar kis- és középvállalkozásokéval egy szintre vitte le a kormány. Azoknak a cégeknek, amelyek tízmilliárdnyi

adót trükköznek ki Magyarországról. Azoknak a cégeknek, amelyek e trükközés nélkül is csupán 3 és 4 százalék közötti adót fizetnek a társasági adókedvezményeknek és a kormány külön kedvezményeinek köszönhetően.

Bár nem A munka törvénykönyve hatálya alá tartozik, mégis itt kell megemlítenünk az egyszerűsített vállalkozói szerződést szabályozó rendelkezés 2022-es módosítását, mivel az önfoglalkoztató státuszban lévő dolgozók széles rétegeit érinti. Vagyis a KATA hatókörének jelentős korlátozásáról van szó, mely látszólag az ilyen keretek között dolgozók érdekeit védi, mivel az őket alkalmazó cégeket elméletileg arra kényszerítené, hogy jelentsék be „rendes” munkavállalói státuszba korábban önálló vállalkozóként feltüntetett dolgozóikat. Mint ahogyan azonban azt már előre lehetett tudni, a rendelkezés ilyen hatása csak szórványos, a cégvezetők erősen ellenállnak: a tőke sikerrel védi meg magát a munkával szemben, sikerrel terheli rá a munkára az új helyzettel járó költségeket. Az önfoglalkoztatók többsége marad korábbi státuszában, de bevétele után immár tetemes járulékokat kell befizetnie az állami költségvetésbe.

Még ebben az évben három más rendelkezés is sújtja a dolgozókat: egyrészt A munka törvénykönyvéből törlik azt a rendelkezést, mely korábban arra kötelezte a cégvezetőket, hogy dolgozóik betegsége, rokkantsága esetén az adott vállalatban belül más munkakört ajánljanak fel számukra. Vagyis mivel erre az időre nem kapnak bért, könnyedén elüldözhetik őket. Másrészt módosítják a szociális törvényt, melynek lényege, hogy az „önhibájuk” miatt bajba került emberekért a családjuk és az önkormányzatuk után az állam a jövőben csak utolsóként fog felelősséget vállalni. Végül a korábban jórészt még ingyenes elfekvők megszüntetésével az állam az idősgondozás terheit még inkább a dolgozó családokra fogja terhelni. 2023 kora tavaszán pedig meghirdetik a pedagógusok egzisztenciális helyzetét és munkavállalói jogait jelentősen rontó, illetve megnyirbáló híres-nevezetes státustörvényt.

Liberális értelmiségiek gyakran beszélnek arról, hogy a NER vezetői felszámolták a fékek és ellensúlyok rendszerét – mindazonáltal a munka világát szabályozó intézményrendszert ebbe nem szokták beleérteni. (Nem lehetett látni például komoly értelmiségi tiltakozást a sztrájk törvény durva módosítása ellen). Talán azért, mert a dolgozók jogainak korlátozása nagyon is megfelel azon hatalmi csoport érdekeinek, melyet a liberális értelmiségiek – és politikusok – mindig is elsősorban képviseltek. Vagyis a tőke reprezentánsairól, a burzsoáziáról, főként pedig a nagyburzsoáziáról van szó. Mégsem mondhatjuk azonban azt, hogy ezek az intézkedések kizárólag a tőke érdekeit szolgálják.

A fékek és ellensúlyok lebontásának egyik, talán a legfontosabb célja az, hogy lehetőségessé váljon egy olyan mértékű erőforrás-átcsoportosítás, melynek révén felépíthető a NER gazdasági bázisa, a nemzeti nagyburzsoázia. (Amikor a rendszerváltás után még volt elosztogatható állami vagyon, akkor a gazdasági kliensképzéshez a regnáló balliberális politikai hatalomnak – hatalmaknak – még nem volt szüksége a jövedelmek ilyen mélységű atcsoportosítására [Szalai 2001, 2018]). Ugyanakkor ennek az erőforrás-átcsoportosításnak van egy súlyos korlátja: nem ütközhet a gazdaságot elsősorban húzó külföldi, legfőképp német nagytőke érdekeivel. Vagyis nem érintheti a multinacionális szféra nagy részét – sőt az államnak azt a korábbiakhoz képest is erősebben kell támogatnia (Jámbor 2018a). Ezért a nemzeti nagytőke felépítéséhez szükséges erőforrásokat – mint arra Scheiring Gábor (2019) és Éber Márk Áron (2020) is felhívták a figyelmet –

elsősorban a dolgozóktól kell átszivattyúzni. Hogy ez politikailag lehetővé váljon, vagyis ne törjön ki lázadás, nos, ez elengedhetetlené teszi azok jogainak jelentős korlátozását – de úgy, hogy ezzel a regnáló politikai hatalom lehetőleg ne veszítsen szavazatokat dolgozói bázisából. Ezért nem véletlen, hogy – mint azt láttuk – a jogkorlátozásokra és megszorításokra minden egyes esetben a parlamenti választásokat követő nagyjából fél év eltelte után kerül sor: 2010 telén, 2018 telén és 2022 őszén-telén.

Fodor T. Gábor munkajogász (2019) kutatásai szerint a magyar munkajog az EU-s munkajogok közül az egyik, ha nem a legtöbkebarátabb. És a rugalmasság növelésének jelszavával a vizsgált időszakban egyre nagyobb mértékben rontja is a dolgozók munkafeltételeit. Ennek hatalmi hátterét a törvények megalkotásának mechanizmusa alkotja. A szerző szerint „egy szűk, néhány fős csoportnak, amely személyi összetételében nagy átfedést mutat a törvény szerzőivel, jelentős informális túlhatalma van a munkajog világában. Ezen személyi körből néhányan jogi tanácsot adnak multinacionális cégeknek, majd megírják A munka törvénykönyvét, fontos hivatalos feladatokat látnak el (akár még a bíróságok környékén is), a joggyakorlatot befolyásoló munkajogi lapok szerkesztőbizottságában vesznek részt, munkajogi kommentárokat írnak, előadásokat tartanak, amelyeket a bírák is olvasnak, meghallgatnak. Ugyan ezen tevékenységek önmagukban nem kifogásolhatóak, sőt ezen tevékenységek bizonyos kombinációi sem kifogásolhatóak, de azért az kérdésként felvethető, hogy mennyire megnyugtató ez az informális hatalomkoncentráció jogállami, alkotmányossági szempontból?”

A dolgozók jogainak korlátozása és egzisztenciális helyzetének rombolása nem független a kormányzat, a burzsoázia és „munkavállalók” között hagyományosan közvetítő érdekegyeztetési rendszer anomáliáitól. Többek között Pásztóy András (2018) kutatásai szerint ez a rendszer már korábban is alapvetően a burzsoázia érdekeit szolgálta, a NER beköszöntével azonban a kormány egyenesen szét is veri az öröklött szisztémát. A háromoldalú Országos Érdekegyeztető Tanács helyett több menetben létrehozta a „munkáltatói” és „munkavállalói” érdekképviselletekből, az országos gazdasági kamarákból, a nemzetpolitika területén tevékenykedő civil szervezetekből, a bevett egyházakból, a tudomány, valamint a művészet hazai és határon túli képviselőiből álló Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanácsot. Ennek elvileg az a célja, hogy „ciklusokon átívelő nemzeti stratégiákat vitasson meg és segítse azok kidolgozását” – valójában azonban azt a kormányzati szándékot tükrözi, hogy a szereplők kibővítésével és a megvitatandó témák túl általános, és ködös megfogalmazásával korlátozza a tőke és munka szembenállásának felszínre kerülését. Miután ez a szervezet alig tud működni, a kormány 2012 februárjában létrehoz egy új intézményt, a Versenyszféra és a Kormány Állandó Konzultációs Fórumát (VKF), amely háromoldalú konzultatív, véleményező és javaslattevő fórum.

Ami utóbbiban leginkább feltűnő, az a közsférában dolgozók érdekképviselésének hiánya, mely önmagában is kifejezi azt, amiről már korábban szót ejtettem: a NER vezetői a válság terheit elsősorban a közsféra dolgozóira igyekeznek hárítani. Mint azt látjuk olyannyira, hogy azok az országos érdekegyeztetés során sem képviselhetik sajátos érdekeiket.

Pásztóy szerint ez a felállás és a szervezet eddigi működése azt mutatja, hogy „a kormány «hard goverment» felfogásából fakadóan a jogalkotást a saját belülyének tekinti.”

Főként csak kinyilatkozta, miközben szinte minden döntésével a tőke érdekeit szolgálja. Ezt az teszi lehetővé, hogy a szakszervezetek folyamatosan csökkenő taglétszámuk – szervezettségük 12 százalék – és gyenge társadalmi támogatottságuk miatt egyre kevésbé képesek a kormányzati politika befolyásolására (ennek komoly történelmi hagyományai is vannak), a „munkáltatói érdekképviselet pedig alapvetően mindig is inkább a kormányzati gazdaságpolitika befolyásolására törekvő lobbiszervezetek voltak, így számukra az elsődleges partner mindig is a mindenkori kormány volt, szemben a számukra másodrendű szakszervezetekkel”.

A szakszervezetek pozícióját tekintve egy önmagát erősítő folyamatot látunk: a NER minden korábbinál jobban legyengíti a szakszervezetek szerepét az országos érdekegyeztetésben, vonzerejük ezért (is) csökken – ebből pedig egyenesen következik, hogy egyre kisebb és kisebb súllyal tudnak részt venni a valamennyire azért mégis működő érdekegyeztető fórumokon.

A tőke tehát fölényben van a munkával szemben a törvényhozásban és az országos érdekegyeztetésben – mindazonáltal, mint azt már jeleztem, utóbbira nem is nagyon van szüksége: érdekeit a kormánnyal való viszonyában főként egyéni lobbizással érvényesíti. Sőt azzal, hogy a tőkét megtestesítő nagyburzsoázia jórészt tartózkodik közös érdekeinek megfogalmazásától és nyílt képviseletétől, valójában elbújik a dolgozók kontrollja elől az államapparátus háta mögé. És ennek történelmi hagyományai vannak: így viselkedtek már a létezett szocializmus nagyvállalati menedzserei (Szalai 1989), majd a rendszerváltás után születő nagyburzsoázia is (Szalai 2001) – a NER-ben azonban az érdekkijárásnak ez a módja intézményesül. A szinte egyetlen kivételt a Kereskedelmi és Iparkamara tevékenysége jelenti – de annak pozícióját is homály fedi: nem tudni, hogy tőkebarát megnyilvánulásaival a kormányzati akaratot, vagy inkább a nagyburzsoázia érdekeit képviseli-e. És ez az újabb homály újabb erőforrás a nagyburzsoázia számára.

A vázolt érdekképviseleti egyenlőtlenségnek pedig az a következménye, hogy a tőke előnye a munkával szemben nemcsak a javak elsődleges elosztásában, de azok állami újraelosztásában is érvényesül: Vastagh Zoltán (2017: 200) kutatásai szerint „Magyarországon olyan izomorf állami redisztributív struktúráról beszélhetünk, amely a tőkés piacgazdaság működési mechanizmusaival összefüggő gazdasági egyenlőtlenségeket egyszerűen reprodukálja az állami-redisztributív osztályhelyzetek szerkezetében is”. Hozzáteszem: így volt ez már a NER előtt is, de 2010 után, a szociális kiadások minden korábbinál radikálisabb megkurtításával ez a tendencia határozottan erősödött. Mégpedig a munka-alapú társadalom ideológiájával nyakon öntve.

A „munkáltatók”

A vizsgát időszak alatt a tőke koncentrációja és centralizációja erősödik, ezzel összefüggésben Scheiring Gábor (2019) kutatásai szerint 2010 után a lakosság legfelső 10 százaléka korábban nem látott mértékben növeli vagyonát az alacsony keresetűek rovására. A hazai nagyburzsoázia súlya növekszik, összefüggésben azzal is, hogy a külföldi tőkebeáramlás valamelyest mérséklődik – mindazonáltal a gazdaság exportteljesítménye

továbbra is döntően a multinacionális vállalatoktól függ: a rendelkezésre álló adatok szerint 2013-ban a teljes export 81 százalékát a multinacionális vállalatok magyarországi leányvállalatai bonyolítják le. Utóbbiaknak a technológiai innovációban játszott, korábban sem jelentős szerepe ugyanakkor jelentősen gyengül. Miközben a hazai tulajdonú szektor már eleve gyenge innovációs képessége is gyengül. Összehasonlításukkor azt látjuk, hogy a két szektor termelékenységének különbsége növekvő.

A hazai nagyburzsoázia társadalmi súlyát jelzi, hogy Kiss Soma Ábrahám (2022) a Forbes adatbázisát tanulmányozva kimutatja: a leggazdagabb 50 magyar vagyona nagyjából 4,7-szer annyit tesz ki, mint a háztartások szegényebb ötödének az összvagyon. A tendenciákat tekintve azt látjuk, hogy a leggazdagabbak többségének még a válságtól sújtott 2022-es évben is sikerül kisebb-nagyobb, majd 2023-ra már igen jelentős – a leggazdagabb száz nagytőkésnek egy év alatt 1431,7 milliárd forintos – vagyonnövekedést elérnie (Tiszóczki 2023).

A tőke erejét jelzi a bérhányad alakulása is, melyről már írtam: a vizsgált időszakban ingadozások közepette csökken. Nos, közelebbről is megnézve az adatokat azt láthatjuk, hogy ez a mutató a koronavírus idején, majd az orosz–ukrán háború kitörésének évében a legalacsonyabb: míg 2018-ig 54 százalék fölött van, 2020-ban 53,4, 2021-ben 51,2, 2022-ben pedig 53,2 százalék (kiegészítés: a mutató már 2019-ben nagyjából ezen utóbbi szinten van). Vagyis a burzsoázia ebben a válságos időszakban is azért tudja vagyonát növelni (2020-ban 7,5, 2021-ben, 9,0, [2022-ben n.a.] százalékkal,⁶ mert a dolgozóktól az állam hathatós közreműködésével jövedelmeket képes átszivattyúzni. A válság minden terhe a dolgozókat sújtja.

A NER politikai elitjének – Orbán Vikornak – és az általa vezérelt újraelosztásnak az az egyik legfontosabb törekvése, hogy felépítsen egy hozzá hű nemzeti burzsoáziát mind a bankszektorban (Sebők Miklós [2019] részletesen leírja a kliensképzés módszereit, egymást követő lépéseit), mind a reálgazdaságban (Scheiring Gábor [2019] bemutatja az általános újraelosztás hazai nagytőkés nyerteseinek születését). De ez az elit a multinacionális szektorban is igyekszik klienseket teremteni a maga számára, melynek legfőbb eszköze a főként eme cégeket finanszírozó stratégiai megállapodások rendszere. A kliensképzés rendszere egyedi és atomizált, mely versenyhelyzetet teremt az egyes tőkések között. Nemcsak azáltal nő ezért a NER politikai vezetőinek hatalma, mert megteremti annak gazdasági bázisát, hanem azért is, mert a versenyztetés következtében gyengül a burzsoázia belső kohéziója, így a politikai elit eme burzsoázia fölé kerekedhet, állandó kontroll alatt tarthatja azt. (Szemben a 2010 előtti politikai elitekkel, melyek erősen ki voltak szolgáltatva a burzsoáziának, döntően a nagyburzsoáziának [Szalai 2001, 2018, 2022]). Ezen hatalom további bázisát az jelenti, hogy Scheiring Gábor (2019) kutatásai szerint a NER-ből hasznot húzó tőkések köre jóval szélesebb, mint a közvetlen klienseké.

Bár, mint említettem, a burzsoázia sajátos érdekérvényesítési módjának lényege az, hogy jórészt nem artikulálja nyíltan, így nem teszi kontrollálhatóvá közös érdekeit, egy fontos kivétel azért mégis van – ez pedig a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara intézménye, élén Parragh Lászlóval. Ez a szervezet erejét kétértelműségéből meríti: egyszerre a kormány – Orbán Viktor – és a nagyburzsoázia szócsöve, és nem lehet tudni, hogy mikor

⁶ Lásd pl. Wikipédia: a 100 leggazdagabb listáján szereplő összvagyon.

melyiké inkább. Domináns funkciója, hogy elfedje, elrejtse a közvélemény előtt a kettő közötti konkrét erőviszonyokat – így a döntésekért viselt felelősség szétterül, a számon kérhetőség erről az oldalról is gyengül, miközben az ágensek rajta keresztül mégiscsak deklarálhatják akaratukat.

Amit nem mer kimondani sem Orbán Viktor, sem más tőkés érdekszervezet vagy konkrét nagytőkés, azt kimondja Parragh László – nemcsak a közvéleménynek, de akár a kormánynak címezve is. Alább néhány példa ízelítőül.

A kamarai elnök 2018 júniusában egy sajtótájékoztatón figyelmezteti a kormányt, hogy ha az nem biztosít a tőke számára megfelelő mennyiségű és minőségű munkaerőt, és nem gátolja meg a munkaerő kiáramlását, az a magyar gazdaság növekedésén is érezhető lesz: közbeavatkozása nélkül akár két százalékkal is visszaeshet a GDP bővülése. A munkaerő-importtal kapcsolatban a következőket mondja: „tudomásul kell venni, hogy a fehér bőrű, keresztény gyökerű munkavállalók elfogytak, ez nem egy reális tartalék, ahonnan embert lehetne hozni a gazdaságba” (Csengel 2018).

2022 szeptemberében egy *Portfólió*nak adott interjújában már azt jelenti ki, hogy „várhatóan sajnos erősen nőni fog a munkanélküliség. Ez sem ördögtől való, hiszen tudjuk, hogy a gazdaság soha sem állandó, a konjunktúra és a visszaesés időről időre változik” (Hornyák 2022).

2022 októberében a Munkástanácsok által a minimálbérről szervezett konferencián Parragh bejelenti, hogy nem fogják támogatni az uniós minimálbér bevezetését, mert azzal „Magyarország elvesztené az olcsó munkaerőből fakadó versenyképességét... van, aki ki meri mondani, van, aki nem.” Ugyanott beszél a gazdasági válságot jelző magas inflációról, melyért a „gyors bérnövekedést” okolja, amely meghaladta a „hatékonyság és termelékenység” növekedését (Szadai 2022a).

Parragh Marx nyomán kifecsegi a tőke titkát: gazdasági baj esetén soha sem a „munkaadóktól”, mindig csak a „munkavállalóktól” vár önmérsékletet. A kormánytól pedig azt, hogy az mindenkor biztosítsa a tőke zavartalan megtérülésének, sőt gyarapodásának feltételeit.

A „munkavállalók”

A helyzet

Technokrata szakemberek a dolgozókat humán erőforrásokként azonosítják, vagyis termelési tényezőnek tekintik. Mindazonáltal ezen „erőforrások” empirikus vizsgálata viszonylag jó képet ad a dolgozók mentális és fizikai állapotáról. Nos, Polónyi István (2016) nemzetközi összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy a 49 fejlett ország hosszú idősorai alapján Magyarország egyre kedvezőtlenebb helyzetbe kerül, mivel „a magyar emberi erőforrás a fejlett világ fejlődési ütemétől elmaradó tempóban fejlődik” (Polónyi 2016: 489). Különösen erősíti ezt a tendenciát a 2010-es kormányváltást követően átalakult oktatáspolitikája. Polónyi hozzáteszi (2016: 491), hogy „Magyarország lemaradása nyilvánvalóan tovább fog növekedni”. A szerző hasonló következtetésekre jut 2019-es tanulmányában is (Polónyi 2019).

A humán erőforrások gyengesége kihat a munka termelékenységének alakulására is. (Utóbbinak előbbi azonban nem kizárólagos tényezője [Pogátsa 2015].) Itt azt látjuk, hogy ebben is lemaradásban vagyunk, mégpedig térségünk országaihoz viszonyítva is – sőt, lemaradásunk növekvő. 2010-ben a magyar termelékenység az EU átlag 74 százaléka volt, 2021-ben már csak 72 százaléka. Egyetlen másik ország produkált még lemaradást a térségben: Szlovákia (Györfly és Lentner 2021).

Mindazonáltal Galgóczi Béla (2017) kutatásai szerint a bérekben mutatkozó lemaradásunk nagyobb annál, mint amit a termelékenységünk indokolna. Hasonlóképpen érvel Kordás László (2019) is. És a kör itt bezárul: a bérbeli lemaradás már középtávon is a humán erőforrások gyengülésének, ezen keresztül a termelékenység kedvezőtlen alakulásának egyik tényezőjévé válik.

A 2010-es időszak utolsó éveit érdekesen alakulnak ebből a szempontból. Mint láttuk, Parragh László szerint ekkortól a bérek növekedési üteme meghaladja a termelékenység növekedési ütemét. A különböző gazdaságfilozófiát képviselő közgazdászok között jelentős nézetkülönbség alakult ki ezen állítás igazságtartalmáról (ismerteti Dedák 2018), melyben itt és most a magam részéről nem tudok állást foglalni. Annyi azonban Huszár Ákos már idézett kutatásai alapján bizonyos, hogy ha – feltéve, de meg nem engedve – a termelékenység lassabban is nő, mint a bérek, a munka intenzitása és a munkaidő hossza viszont jelentősen növekszik. Egy korábbi írásomban ezt a jelenséget összefüggésbe hoztam a 2018-as rabszolgatörvénnyel (Szalai 2022).

Mert mi is történt? Egyrészt nagyjából 2014 környékétől a munkaerő egyre nagyobb részének kiáramlása, valamint a gazdasági dinamizmus erősödése következtében krónikus munkaerőhiány alakul ki a gazdaságban. Ezzel összefüggésben másrészt növekszik a dolgozók – elsősorban a munkásság – alkuereje, érdekérvényesítő képessége. Harmadrészt pedig, különösen a 2018-as parlamenti választások előtt, szavazóbázisának szélesítése céljából a kormány a korábbiaknál nagyobb mértékben emeli a minimálbért és a garantált bérminimumot, melynek húzó hatása van az ezeknél magasabb bérekre is. Mindennek következtében a bérek dinamikus növekedésnek indulnak. A profitját védő burzsoázia válaszreakciója: egyre erősödő nyomást gyakorol a kormányra, hogy az a bérnövekedésből származó veszteségét valahogy kompenzálja. És erre a legkézenfekvőbb megoldásnak a munkaidő meghosszabbítása és a munka intenzitásának növelése kínálkozik – a rabszolgatörvény éppen ezt a célt szolgálja.

A munka intenzitásának állandó fokozódása, a feladatok egymásra torlódása és a rossz munkakörülmények közvetlenül is veszélyeztetik a dolgozók életét – többen önmaguk ellen fordulnak. Jámbor András (2020) idézem: „Kumich László, Kelebia postamestere hétfőn föbe lőtte magát, vagyis, bár ő húzta meg a ravaszt, a felelőst a gyilkosságért máshol kell keresni”. A posta belső rendszerén szétküldött búcsú levelében a postamester leírja, hogy a túlterheltség, az újabb és újabb teljesíthetetlen szolgáltatások, amelyek csak a cég likviditását segítik, hogyan vezetnek a dolgozók kizsigerezéséhez. Mindehhez plusz erőforrások nem járnak, ellenben, ha nem teljesít valamelyik posta, akkor erőforrást vonnak el tőlük. A munkakörülmények elviselhetetlenek, „a budi az irodától 40 méterre van”.

A dolgozók helyzete a közvélekedés szerint álommunkahelyeket teremtő multinacionális szektorban sem sokkal jobb. Többek között Turai Eszter (2019) kutatása szerint

a statisztikailag magas béreket árnyaló tényezők közül a legfontosabbak a hosszútávon szinte elviselhetetlen munkaintenzitás és munkakörülmények. Ezen belül az egyik legnagyobb probléma a munkaidő és a műszakok szervezése, ami az új munka törvénykönyvének köszönhetően végletesen rugalmassá vált. A dolgozók elmondása szerint a három műszakos beosztás mellett olyan gyakori a hétvégi munka és a túlórázás, hogy gyakran egy összefüggő napjuk sem marad egy héten, vagy akár 20 napon keresztül.

Most pedig egy e szférában dolgozó munkást idézek, akivel a *Tett* szerkesztősége (2021) készített interjút (legszívesebb az egész szöveget közölném, de erre itt nincs mód), és aki egyben a munkahelyi légkörről is színesen beszél:

6-7 éve vagyok itt, kezdetben külsős, aztán pár éve céges lettem. A vírus előtt is már kb. elviselhetetlen volt a légkör a kormány folyamatos gyűlöletkampánya miatt, szinte nincs ember, akivel érdemben lehet beszélgetni. Ez nem könnyíti meg a munkát, sem a létezést benn a gyárban. Mert egy ártatlan beszélgetés hamar átfordul: 'Mégyurcsánjobbót' meg a 'migránsok elveszik a munkát' meg 'nappal hugyoznak a metrón'. És 'átdobják a csecsemőiket a határkerítésen'... Pluszban ipari méretű beszarás van mindenbe. Annyi az egész, hogy 'igen főnök, megcsináljuk', aztán meg senki nem csinál semmit, csak ami minimális, hogy ne legyen lebaszva. Meg mindenkinek, ahogy a lelkiismerete diktálja.'

És a Covid miatti gyáron belüli intézkedések csak fokozzák a munkások kiszolgáltatottságát.

Éber Már Áron (2023) mindennek lelki következményeit „mentálpestisnek” nevezi, és globális összefüggésrendszerben láttatja. Itt citált cikke a kiégéssel – fásultság, kiábrándultság, levertség, cselekvésképtelenség, motivátlanság, lemondás – foglalkozik, mely globális probléma, vagyis mind a centrumországokban, mind a perifériákon, félperifériákon jelentkezik. Így mint fentebb látjuk, Magyarországon is. Sőt, utóbbi térségekben jóval régebb óta érzékelhető. Éber szerint azért, mert „eleve ismeretlen (...) számukra a védett, biztos és stabil bérmunkaviszony azon formája (a 80'-as évek elejétől – Sz. E.), amit a centrumok jóléti államai a dolgozóiknak biztosítottak a második világháborút követő néhány évtizedben (a '70-es évek neoliberais fordulataig – Sz. E.)”. Ami hazánkat illeti, Hencsel Éva (2023) szerint az állandó stresszben élő, mentálisan beteg emberek számát tekintve Magyarország a régiós átlagból is kiemelkedik.

A koronavírus, majd az orosz–ukrán háború kiváltotta újabb válságperiódus következményei mindezen jelenségeket csak tovább erősítik. Varga Dóra (2023) kutatásai szerint ezen időszakban az „emberek jólléte romlott, egyre többen szoronganak, ezért egyre többször kell gyásztámogatást nyújtaniuk a cégeknek, mert öngyilkosság híre rázza meg a munkahelyeket”. A szerző tapasztalatai szerint ez a jelenség elsősorban azért foglalkoztatja a cégek HR-eseit, mert „a nyomában keletkező általános rossz hangulat hatására csökken a termelékenység...”.

Ezt a hangulatot, és a mögötte húzódo életérzéseket jól ismeri az a vállalati tréner, akit munkám során ismertem meg. Tőle idézek, de nem kommentálok, mert a szöveg önmagáért beszél:

Először a kiszolgáltatottság, a világnak való kitettség érzéséről szeretnék beszélni. Ennek szintjét általánosan magasnak érzem. A társadalmi és természeti világot egyaránt veszélyes helynek érzékelik, ahol igazán csak magukra és néhány családtagjukra számíthatnak.

A magyar munkavállaló fél, minél kevesebb a jövedelme, annál jobban fél. Fél a betegségtől, az öregségtől, a munkája elvesztésétől, félti a családjá és gyermekei biztonságát. A magasabb keresetűek és a tőkésék – a vállalatok tulajdonosai – szintén mélyen átérzik szerencsésük forgandóságát, léthelyzetük bizonytalanságát. A félelem okait könnyű lenne megtalálni a hiányos és nem egyenlő hozzáférésű állami szolgáltatásokban, a fluid – és lefelé tartó – gazdasági környezetben, a pusztuló természeti és épített környezetben. Ezeket a munkavállalók általában meg is nevezik, azonban általánosan jellemző, hogy nem keresnek rájuk rendszerszintű magyarázatot. (Ha van is magyarázat, az sokszor a politikum vagy a közösségi média világból érkező, hamis ellenségképet felmutató, részgizságokat tartalmazó összeesküvés-elmélet.) A világot veszélyesnek és bonyolultnak látják, a saját képességüket, lehetőségeiket arra, hogy változtassanak rajta, pedig a nullánál is kevesebbnek. (Ezt erősítik a kormányzati médiából érkező üzenetek is, melyek igen veszélyes helynek mutatják a világot – migránsok, Magyarországra törő brüsszeli bürokraták, háború, infláció: „Fortélyos félelem igazgat”). A jövővel kapcsolatos elképzeléseikkel kapcsolatos kérdésekre adott válaszokból kiderül, hogy amíg a világ és az ország jövőjét nagyon negatívnak ítélik, addig a saját életük, léthelyzetük vonatkozásában optimisták: kellemes jövőt képzelnek el maguknak egy pusztuló világban. Hiszen remény nélkül nem lehet élni, illetve az élethez kell egy kis optimizmus.

A dolgozók kiszolgáltatottságának mértéke, de főként annak jellege nagymértékben függ attól, hogy milyen típusú munkaszervezetben alkalmazzák őket. Miként a kapitalista világrendszer más országaiban, hazánkban is alapvetően két munkaszervezési mód rajzolódik ki. Az első a hagyományos fordí modell: futószalag, szigorú munkarend, a munkafolyamat szigorú standardizálása, apró mozdulatokra való lebontása, állandó mérése és folyamatos külső kontrollja – uralom a test felett. A második a posztfordí modell: rugalmas, akár egyénre szabott munkarend, a munkafolyamatok komplexitása, a munkával való érzelmi azonosulás elvárása, és mindennek megnövekedett szabadságként való találása – uralom a lélek felett (Han 2020). Az első modell elsősorban a kékgallérosaké, a második a fehérgallérosaké egyfelől, a hazai kisvállalkozói szférában dolgozó hagyományos „buheráló” (kicsit minden munkafolyamathoz értő ezermester) munkásoké másfelől (Szalai 2012).

Sok esetben a két modell egy adott vállalaton belül egyszerre, egymással párhuzamosan van jelen. Ez a kép tárul elénk Lehoczki Noémi (2022) interjújából, melyet egy multinacionális vállalat volt menedzserével készített.

A fizikai és szellemi dolgozói körben teljesen más jellegű a terhelés. A soron dolgozók számára a legnagyobb kihívás, hogy meg kell szokniuk a munkabeosztást, hogy sokat kell dolgozni, hogy így van a műszakozás. Ez egy életritmus, amire be kell állítani az életüket meg a családjuk életét.

K: Makón több olyan munkással is beszéltem, akinek 10-20 évnyi munka után fizikai fájdalmai vannak. Ilyesmivel találkozta?

V: Gyakori volt, igen... Az egyik dolgozó 53-54 évesen váratlanul meghalt belső vérzésben, aminek ma pontos okát a mai napig nem tudtuk meg. Tisztába volt vele mindenki a cégnél, hogy beteges, és nagyon nehezére esik a műszakozás. Mindig panaszkodott, hogy az éjszakai műszakot nagyon nehezen bírja... Már tíz éve csinálta, egyszerűen nem bírta tovább a szervezete. [Az ilyen cégeknél] nagyon erősen nyomatják, hogy minden számban kifejezhető, és mindent, ami mérhető, azt mérik is... Az volt a feladatunk nekünk

menedzsereknek, hogy számon kérjük a munkásokat... A menedzsereknél teljesen más stratégiát követett a cég, mivel viszonylag könnyen betanulható munka... Ambiciózus fiatal diplomásokat könnyen találnak, aztán ráveszik őket az önkizsákmányolásra, így tudják kiszedni belőlük a legtöbbet. Ez a lényege igazából ezeknek a cégeknek: elérik, hogy te akard ezt nagyon csinálni, és elhidd, te nem csinálsz elég jól, te nem vagy elég jó, ezért hajszolod magad a végletekig. Rávesznek az önkizsákmányolásra, és nem érzed úgy, hogy ők hajtánának.

A munkaszervezetnek való kitettség egyik legérdekesebb esetét a futárok munkája jelenti. Itt nem egymás mellett léteznek a fordí és posztfordí modell, hanem egymással teljeséggel összefonódva. A posztfordí modellbe a tőketulajdonos fokozatosan fordí vonásokat integrál, így fokozva a munka termelékenységét és intenzitását. Eme tőketulajdonos a munkát a rugalmas, szabadon beosztható munkavégzés jelentette megnövekedett szabadság ígéretével kínálja fel a dolgozóknak – majd egy algoritmus segítségével egyre inkább és egyre részletkebe menőbben kontrollja alá vonja azt. „A digitális úton történő munkaszervezés a racionalizáció és a felügyelet új dimenzióit nyitja meg (...), melynek célja a dolgozók számának csökkentése, a hatékonyság növelése és ezáltal a profittermelés fokozása” (Ürmössy 2022). Utóbbit szolgálja a munkafolyamat „játékosítása” is, mely igen könnyen függőséghez vezet. Burawoy (1982) szerint a „játékosítás” a munkaszervezés elfogadásához és ahhoz vezet, hogy a dolgozók mégis csak jelentkező elégedetlensége ne a kapitalizmus, hanem csupán a játékban való részvétel nehézségei ellen fogalmazódhasson meg.

Végül, de nem utolsósorban, mintegy összefoglalóul: az elmúlt évtizedben folyamatosan emelkedik a munkahelyi balesetek száma, melyből egyre több a halálos kimenetelű. 2012-ben több mint 17 ezer munkahelyi baleset történt, 2022-ben már több mint 21 ezer. 2022 első félévében 38 dolgozó veszti életét munkavégzés közben, 14 ember pedig súlyos csonkulásos balesetet szenved. Mindebben nagy szerepet játszik a dolgozók leterheltségének növekedése, emellett az újakat egyre kevésbé van idő betanítani a biztonságos munkavégzésre.⁷

Percepció és érdekérvényesítés

De hogyan érzékelik a dolgozók kizsákmányoltságukat és kiszolgáltatottságukat? Érzékelik-e egyáltalán? Ismét a korábban már megszólaltatott vállalati tréner idézem:

A dolgozók a munkára nem mint a kizsákmányolás eszközére tekintenek; a munka nem megnyomorít, hanem megment. Ettől függetlenül persze, tisztában vannak azzal, hogy munkájukon más – is – keres, hogy adott helyzetekben túl nagy a terhelés, sok a túlóra, kevés a motiváció, alacsony a fizetés, azonban ezekre a dolgokra hajlamosak „túlkapásként”, a normális helyzettől való eltérésként tekinteni, és adott személyek – közép és felsővezetők – hibáiként, személyes defektusaiként értelmezni. A munkahelyi negatív tapasztalatok által gerjesztett kellemetlen érzéseket kognitív disszonancia redukcióval „kezelik”, megmagyarázzák és átkeretezik. Amíg az általános bizonytalanság érzése magas és artikulált, addig a kizsákmányolás – vagyis, hogy a munka intézményén keresztül valaki eltulajdonítja az általuk megtermelt értéktöbbletet – meglehetősen tabusított. Erről a képzések során szinte

7 Forrás: *Munkahelyi balesetek alakulása*. FATÁJ, 2022.09.14.

sosem esett szó, de azt feltételezem, hogy szűk körben azért beszélnek róla. A cégek tulajdonosaival, vezetőivel sokszor egyfajta paternalisztikus viszonyban vannak, és elsősorban munkaadóként tekintenek rájuk. Bár tudják, látják, hogy a „főni” életszínvonala jóval magasabb, általában az a hozzáállás, hogy nem cserélnének vele, mert „túl nagy a felelősség”. És valóban, a tulajdonosok többsége szereti kidomborítani, hogy milyen nehéz és felelőségteljes, továbbá anyagilag mennyire kockázatos egy vállalatot irányítani, tulajdonolni. Ők általában olyan vállalatot építenek, ahol „mindenkinek jó”, és ki bánná, ha közben ők is keresnek valamicskét. A kizsákmányoltság érzése csakis mások relációjában tud megjelenni: például ha valaki egy adott cégnél rosszabbul keres, vagy kedvezőtlenebb helyzetbe kerül, mint a munkatársai, ezt igazságtalannak és méltánytalannak érzi, hasonlóan ahhoz, ha a környezetében mások hasonló munkakörben jobban keresnek, kedvezőbb juttatásokat kapnak, jobb a munkafeltételeik. (Olyan óriási különbségek nem szoktak lenni, hiszen ezeket kiegyenlíti a munkaerőpiac.) A képzések során legnyíltabban a saját kizsákmányoltságukról azok a hegesztők beszéltek, akiknek a cégük sokszor biztosított külföldi munkalehetőséget, hogy nyugat-európai országokban az itteninél magasabb, de az ottaninál kevesebb fizetésért végezzenek különböző projekt munkákat. Ők jól látták a saját munkájuk értékét és megbecsültségét a nyugat-európai társaikéhoz viszonyítva. Végezetül néhány szó arról, hogy miként érzékelik, magyarázzák relatív alacsony jövedelmük saját helyzetüket: sehogy. Ez a kérdés messzemenőig tabusított; az emberek nagyon nem szeretnek szembesülni a saját deprivált helyzetükkel, szegénységükkel, ezért ezt maguk elöl is eltakarják, és megpróbálnak nem érezni semmit, amikor ők a hajnali hidegben a buszmegállóban állnak, és reménykednek abban, hogy a busz jönni fog, miközben elszáguld mellettük egy városi terepjáró, mely sokkal többet ér, mint az ő összes vagyonuk. 'Nem cserélnék vele, biztos nincs nyugodt életem.'

Idézett szakemberünk a kv-k munkásságának világában van otthon, a nagyobb, főként multinacionális cégeknél két szempontból is más viszonyok uralkodnak: a tulajdonosok és vezető menedzserek, valamint a munkásság közötti viszony korántsem paternalisztikus, és a munkások is kritikusabban szemlélik viszonyaikat. Ismét a *Tett szerkesztősége* által meginterjúvált, „paradigmatikus” munkást idézem:

K: Mit tudsz mondani a vezetőkről?

V: Nagyfejesek, németek, konkrét kapcsolat nincsen velük. De amiket hallok, azok alapján korrektek. Ők azért vannak itt, hogy a szegény kelet-európaiból kinyomják a szart is. De ebből kiváloán diplomáztak, azt meg kell hagyni. Nyilván mindent csak a törvényes keretek között.

K: Ha változtatnál, mit és min változtatnál?

V: Olyan régóta megy így (szarul) a termelés, hogy változtatni ezen, ekkora gyárban nem lehet. Főleg, hogy ez ugye külföldi kézben van. Szövetkezetségről, meg munkások kezébe adott hatalomról egyszerűen értelmetlen beszélni. Ha valaki ilyen gondolkodik, az nem tudom, látott-e már magyar gyárat közelről. Itt szarni is csengőre mennek a dolgozók. Hogy ezek az emberek bármire is képesek lennének a munkahelyen saját akaratukból? Nem hiszem. Egy dolog, ami segíthet: az aktív szakszervezeti jelenlét. A sorokon, a pihenőhelyeken, szórólappokkal, összejövetelekkel. És nem bográcsozással meg nyuszcisomaggal. Ezzel el lehetne érni jó dolgokat. Komoly változás itt akkor lesz, ha 12 hónapig folyamatosan égni fognak a barrikádok, nonstop repülnek az utcakövek. Meg ha megtanulunk azt gyártani és fogyasztani, amire tényleg szükségünk van. Tehát soha.

Mint láttuk, a megszólaló munkás a szakszervezetekkel is elégedetlen. És ez az általános közhangulatot fejezi ki. Például: a koronavírus miatt elmaradt bérmegállapodás kapcsán négy postás szakszervezet 2020 júliusában egységesen lép fel a béremelésért, amit tüntetés és sztrájkkészültség is támogat. Az augusztus elején megszületett megállapodással azonban Turai Eszter (2020) riportja szerint a dolgozók nagy része elégedetlen. „A Facebook-csoportokban jellemző reakció volt az értetlenség és a felháborodás... Sokan arról írtak, hogy kilépnek a szakszervezetből, illetve 'árulásként' értelmezték a történeteket”. A dolgozók a riportban arról beszélnek, hogy a szakszervezeti mozgósítás igen gyenge volt:

Egy általam megkérdezett dolgozó, aki a bérmegállapodás után ki is lépett a szakszervezetből, azt mondta, hogy ő például nagyon szívesen elment volna a tüntetésre, ha nem pár nappal előtte hirdetik meg... Amikor pedig sztrájkkészültség volt, több más megkérdezethez hasonlóan ő is szívesen sztrájkolt volna, a kollégáival együtt latolgatták, hogy akár egy kétórás figyelmeztető sztrájknak is milyen hatásai lehetnek volna. Ennek ellenére senki sem kereste meg őt a sztrájkjal kapcsolatban. Sokan nem értették, hogy a szakszervezetek miért nem hirdették meg végül a sztrájkot annak ellenére sem, hogy nem valósult meg az eredeti követelésük.

A legutóbbi időkben a kormány a „nyugati” függés ellensúlyozására lázasan építi ki a „keleti” függés gazdasági-hatalmi feltételeit. Ennek jegyében az országot akkumulátorgyártó nagyhatalommá kívánja tenni. Amellett, hogy ez mind gazdaságossági, mind környezetvédelmi szempontból káros, súlyosan veszélyezteti az ezekben a gyárakban dolgozó emberek egészségét, sőt életét is – ennek elfedését szolgálja az ottani szakszervezetek létrejöttének megakadályozása, és a meglévők működésének korlátozása is. Tömören és lényegre törően foglalja össze az ennek nyomán kialakuló helyzetet a *Mérce* egyik vonatkozó cikkének (Csengel 2023) már a címe is: „A nikkelel mérgezett dolgozók és a szakszervezet ellehetetlenítése is az akkumulátorgyárak mindennapjainak része Magyarországon”.

Korábban azt láttuk, hogy a NER kezdetétől a szakszervezetek érdekérvényesítő képessége az országos érdekegyeztetés rendszerében betölthető pozíciójuk gyengülése következtében (is) csökken. Mindazonáltal már korábban sem volt erős – melynek több, egymással is összefüggő oka van.

A létezett szocializmusban a szakszervezetek az állampárt-pártállam alárendeltjei voltak, és bár tekintélyük ennek megfelelően nem volt magas, mindazonáltal fontos szerepet töltöttek be a dolgozói érdekek artikulálásában. „Veled, Uram, de nélküled.” – ez az *István, a király*-ből kölcsönzött mondat is lehetett volna a dolgozók felé sugárzott üzeneteik szlogenje. Úgy képviselték a munkásokat, dolgozókat, hogy közben sikeresen szerelték le azok autonómiára való – meglehetősen gyenge, de azért időnként mégiscsak megnyilvánuló – törekvéseit. A politikai rendszerváltás idején az állampárti-pártállami szakszervezeteket tömörítő SZOT iránti társadalmi bizalom a mélypontjára süllyedt: 1989 közepére az intézmények bizalmi rangsorában az utolsó helyet foglalta el, népszerűtlenségben még a rendőrséget, a Varsói Szerződést és az MSZMP-t is megelőzve (Szalai 1994a). Eme helyzet bázisán az ellenzéki politikai erők egyik fontos céljukként a monolit szakszervezeti struktúra lebontását, pontosabban plurális dolgozói érdekképviseleti rendszerrel való felváltását tűzték zászlajukra. A politikai rendszerváltás hajnalától sorra alakulnak az újabb és

újabb szakszervezetek, és ez a folyamat a privatizációt ugrásra készen váró, az eljövendő burzsoáziát képviselő, hatalma csúcsára érkező késő kádári technokráciának sincs – enyhén szólva – ellenére: annak feltételeit, hogy a privatizációt, az újburzsoázia kialakulását ne nehezítse vagy tegye eleve lehetetlenné társadalmi, dolgozói ellenállás, nos, ezt többek között a dolgozói érdekképviselet szétaprózodottsága és versenye, versenyztetése teremti meg (Szalai 1994b). Az így létrejövő szakszervezeti pluralizmus azután a 2000-es évek elejére megszülető, majd pozícióiban megszilárduló nagyburzsoázia számára is kiváló lehetőséget teremt arra, hogy a dolgozók, a munkásság folyamatos megosztásával, versenyztetésével akadályozzák azok osztályá szerveződését, és így közös érdekeik artikulációját (Szalai 2012).

A szakszervezetek gyengeségének további, ennél mélyebb oka a dolgozók helyzetének a rendszerváltás óta erősödő differenciálódása. A munkaszervezet különböző típusainak bemutatásakor ezt már részben ismertettem, de a differenciálódásnak vannak további tényezői is. Egyrészt nagy különbség mutatkozik a multinacionális szektor és a hazai vállalkozások, valamint a közsféra dolgozóinak jövedelmi helyzete és életstílusa, életminősége között a multinacionális szférában foglalkoztatottak javára (Szalai 2001, 2012; Vastagh 2017; Scheiring, 2019). Eltérő a külföldi és hazai szektor szervezhetősége is: a multinacionális szféra dolgozói vannak a legkedvezőbb helyzetben a „szakszervezeti lefedettség” szempontjából (ennek okairól lásd: Szalai 2012; Scheiring 2019). További különbség mutatkozik az idősebb és fiatalabb dolgozók, munkások szakszervezetekhez való viszonyában is: az idősebbek „még megszokásból” jobban kötődnek a szakszervezetekhez, mint a fiatalabbak, akik apatikusabbak, és politikai aktivitásuk is gyengébb (Szalai 2012). Ehhez kapcsolódik a dolgozók politikai megosztottsága, pontosabban pártpolitikai preferenciáik polarizáltsága. Bartha Eszter-Tóth András (2017) és Scheiring Gábor (2019) kutatásai azt mutatják, hogy a rendszerváltás utáni neoliberais hatalmi ágensek elleni lázadésként a 2000-es évektől megindult a dolgozók, a munkásság jobbratolódása és a magát így meghatározó Fidesz felé való orientálódása, mely végül az annak győzelmét hozó „fülkeforradalomban” csúcsosodott ki. A 2010-es évek második felétől egészen a koronavírusig pedig Huszár Ákos (2022) kutatásai szerint az erősítette ezt a tendenciát, hogy a jelentős jövedelemkiáramlással is összefüggésben a munkásság körében új mobilitási csatornák nyíltak meg – hozzáteszem, hangsúlyozottan egyéniek. A dolgozók, a munkások politikai megosztottsága, pontosabban erősebb kötődése a politikai jobboldalhoz jelentősen korlátozza a (legalábbis a társadalmi tudatban) hagyományosan a politikai baloldalhoz (vagy a magát akként definiálóhoz) kapcsolódó szakszervezetek mozgósítási képességét.

Arra vonatkozóan nincsenek pontos adatok, hogy a dolgozók fent vázolt differenciálódása 2010 után hogyan alakult – Huszár Ákos (2022c) kutatásai alapján azonban megfogalmazható az az erős hipotézis, hogy a differenciálódás tovább növekedett, különösen a 2010-es évek második felében. Huszár azt találta, hogy az évtized végére csökkennek az egyenlőtlenségek a foglalkozási csoportok között, és mind az alsó, mind a felső jövedelmi ötöd heterogénebbé válik. Ez akkor következhet be, ha „a vezető, illetve értelmiségi foglalkozásúak bizonyos csoportjainak a jövedelmi helyzete relatíve romlik, miközben legalább a munkások egyes rétegeinek lényegesen javul” (Huszár 2022c: 172). Mivel pedig az alsóbb jövedelmi ötödök zömét továbbra is a dolgozók teszik ki, a dolgozók összessége jövedelmeinek szóródása nagy valószínűséggel növekszik.

A differenciálódás hipotézisét tovább erősíti a dolgozók szociális szolgáltatásokhoz való hozzáférése, az azokkal való ellátottságuk szempontjának bekapcsolása. Az állami oktatás és az egészségügy összeomlása következtében nagy valószínűséggel az a helyzet áll elő, hogy az alacsony jövedelműek egyre kevésbé jutnak hozzá az alapvető ellátásokhoz, miközben a jövedelmeiket növelni képesek már a magánszféra szolgáltatásait vehetik igénybe.

A dolgozók helyzetének erősödő differenciálódása következtében a szakszervezeteknek egyre többfajta érdeket kell becsatornázniuk, és megtalálni azok közös nevezőit. A keleti vendégmunkások megjelenése a 2010-es évek közepétől, amikor a gazdasági fellendüléssel összefüggésben munkaerőhiány alakul ki, tovább bonyolítja a fent vázolt képletet. A szakszervezeti vezetők ambivalensek. Kordás László (2017), az egyik legjelentősebb közülük, cikkében egyfelől leszögezi, hogy a vendégmunkásoknak ugyanolyan jogosítványokat kell biztosítani, mint a hazaiaknak, ugyanakkor az előbbieket teremtette versenyhelyezettől hangsúlyozottan félti utóbbiakat. Idézett cikkét a következő mondattal zárja: „De a végén kibújik belőlem a szakszervezeti vezető: nem a keleti munkaerőt, hanem a nyugati béreket kellene leginkább beengedni.”

Még inkább globális térbe helyezve a szakszervezeti problematikát, tekintetünket elsősorban az autóiparra kell irányítanunk, ezen belül is a német autóipar magyarországi leányvállalataira, pontosabban az azokban működő szakszervezetek pozíciójára. Turai Eszter (2019) megállapítása szerint „nem lenne bölcs a német szakszervezetek hangvételét számon kérni magyar társaikon, (...) mivel azoknak a termelési lánc különböző pontjain, eltérő pozícióban lévő munkáltatókkal szemben kell érvényesíteniük a dolgozók érdekeit, ez pedig a választott stratégiájukat is erősen befolyásolja”. A német anyavállalatok a terméklánc csúcán helyezkednek el, a határokon átnyúló termelési folyamatban keletkező hozzáadott érték nagy része itt realizálódik, ezért az itt dolgozó munkások és szakszervezeteik alkupozíciója jóval nagyobb, mint a félperiférián egymással versengő leányvállalatok dolgozóié, következésképpen szakszervezeteié – és a magyar autógyárak a maguk összeszerelő tevékenységével az utóbbihoz tartoznak. Alkupoziójukat, konfrontálódási hajlandóságukat tovább gyengíti, hogy az anyavállalatok folyamatosan ott lebegtetik a fejük fölött a kivonulás, vagyis munkahelyük megszüntetésének rémét.

A multinacionális cégek anyavállalatainak domináns pozíciója nem újkeletű, és nem csupán a fenti szempontból érvényesül. Kutatásaim szerint (Szalai 2001) e cégek vezetése már a rendszerváltást követő betelepülésükkor olyan szabályozási környezetet tudtak ki-lobbizzani az aktuális kormányoknál, amiben a dolgozók biztonságát védő jogi korlátok az anyavállalatokénál, és általában a nyugat-európainál jóval „rugalmasabbak” voltak (bár az itt dolgozók még mindig nagyobb stabilitást élvezhettek, mint a hazai tulajdonú cégek dolgozóí), és a cégek vezetésének a szakszervezetekkel való együttműködése is jórészt csak formális volt. Turai Eszter (2019) Meszmann Tibor kutatásait idézve pedig arra a megállapításra jut, hogy ez a tendencia határozottan erősödött 2010 után – amint azt már bemutattam, elsősorban az új munka törvénykönyvének bevezetésével, ennek módosításaival, majd a 2018-as rabszolgatörvénnyel.

Mindazonáltal magam úgy vélem, hogy a magyar szakszervezetek már a 80-as évektől eredeztethetően sem voltak olyan erősek, hogy érdemi befolyást lettek volna képesek gyakorolni a mindenkori tőketulajdonosokra a dolgozók érdekeinek védelmében (Szalai 1985, 2001, 2012). A NER specifikuma ebből a szempontból nem elsősorban a

szakszervezetek gyengülésében, hanem inkább abban keresendő, hogy a magyarországi újkapitalizmus eme korszakában a szakszervezetek elnyomása és a dolgozók, a munkások kiszolgáltatott helyzete immár intézményesül – és/de ezzel leleplezhetőbbé is válik.

A 2010-es évek közepétől induló gazdasági fellendülés teremtette munkaerőhiány mellett utóbbi lehet a másik tényezője annak, hogy nagyjából ekkortól a szakszervezetek aktivitása valamelyest erősödik. Ezt mutatják Berki Erzsébetnek (2019: 1) a 2010 és 2019 közötti munkaügyi akciókról született kutatási eredményei is, melyek összefoglalóját lényegre törő tömörségük okán jórészt szó szerint idézem:

[...] az elemzett akciók 2010. január 1. és 2019. május 31. között zajlottak le. 2010 tavaszán került hatalomra a FIDESZ–KDNP-kormány, és az év végén a sztrájk törvény módosításával a még elégséges szolgáltatásokra kötelezettek körében szinte lehetlenné tette a sztrájkok szervezését. A vizsgált alatt az idő alatt összesen 341 akció szerveztek, ebből 23 figyelmeztető sztrájk, 41 sztrájk és 2 szolidaritási sztrájk volt. A leggyakrabban előforduló akciófajta az utcai tüntetés (179 eset).

[...] 2010 és 2018 között a sztrájkok száma a korábbi évek átlaga alatt maradt, míg a tüntetések száma elérte, illetve meghaladta a korábbi átlagot. Az akciók éves átlagos száma az utolsó 9 egész évben kicsivel magasabb, mint az 1989–2009-es időszak évi átlaga. Ehhez képest kiemelkedő a 2019. év 16 sztrájkja.

Az akciók leggyakoribb címzettje a kormány és a parlament (58 százalék), a munkáltatók csak a második legnagyobb csoport (34 százalék). A munkáltatóknak címzett akciók 4 százaléka sztrájk és figyelmeztető sztrájk együtt, több, mint harmada tüntetés. A kormányt 13 alkalommal támadták sztrájkokkal (6 százalék).

A korábbi időszakokhoz képest nőtt a szakszervezeti szervezésű akciók aránya (75 százalék), 48 akcióban különböző szakszervezetek összefogása valósult meg, de csak egy olyan volt, amelyben valamennyi konföderáció részt vett.

Az akciók igen jelentős – tendenciájában növekvő része – irányul bérkövetelések érvényesítésére, ideértve a különböző juttatásokat is. A bérkövetelések a magánszféra munkáltatóinál lezajlott akciók felében állnak az első helyen, a kormánnyal szemben lezajlott akciók esetében ez 44 százalék.

A vizsgált 10 év alatt az akciók teljesen eredménytelenek voltak 64 százalékban, a követelések teljes egészében teljesültek az akciók 6 százalékában, részben teljesültek 17 százalékban, csekély eredménnyel jártak 13 százalékban. A figyelmeztető sztrájkok és a sztrájkok együtt 50–60 százalékban voltak eredményesek, míg az összes többi akcióból csak minden ötödik-hatodik vezetett értékelhető eredményre. A magánmunkáltatókkal és a helyi önkormányzatokkal szembeni akciók 60 százalékban hoztak valamilyen eredményt és a viták 43 százalékát sikerült megállapodással zárni, a kormány esetében ez az arány 1,5 százalék.

A vizsgált 64 sztrájkban becsülhetően több mint százezer ember vett részt, 45 ismert esetben az összes kiesett munkaóra 840 974.

A fent idézettek leglényege röviden: egyrészt a tiltakozások és követelések domináns rész nem a közvetlen kizsákmányolók, hanem az államhatalom ellen irányul, összefüggésben a már elmondottakkal, vagyis azzal, hogy a tőkének módja van elbújni az állam mögé. Ez egyben azt is jelenti, hogy a burzsoázia a népszerűtlen kizsákmányoló intézkedéseket az államhatalommal hajtathatja végre, mely megvédi őt az eredendően, potenciálisan felé irányuló agressziótól. Másrészt a megmozdulások jórészt a bérkövetelések artikulációjára szűkülnek. Végül, de nem utolsósorban alig-alig működik a különböző szakszervezetek

közötti szolidaritás: ismét Berkit (2019) idézve: „a versenyszférában (...) nyoma sincs annak, hogy ez a szektor támogatná a közszolgáltatásban dolgozók harcait. Az a tény, hogy a versenyszféra munkavállalói nem ismerik fel, vagy ha felismerik, nem hajlandók áldozatra annak érdekében, hogy a tágabb munkafeltételeik ne romoljanak tovább, arra int, hogy ne is várjuk azt, hogy látszólag idegen érdekekért képesek alkalmazni a sztrájk eszközt”.

A Berki által bemutatott időszakot követően, tehát 2019 után mindazonáltal a szak szervezeti akciók gyakorisága tovább növekszik – és az akciók tematikájukban is gazdagabbá válnak (bár pontos és teljes körű adatok erre az időszakra vonatkozóan már/még nem állnak rendelkezésre).

A történetnek ez a része, amint azt láthattuk, már 2019-es évvel elkezdődik, még pontosabban a korábban már bemutatott 2018-as rabszolgatörvénnyel, mely az eddigi legerőteljesebb tiltakozást váltja ki a dolgozók körében. Ennek során a különböző szakszervezetek közelednek egymáshoz, egymást követik az országos szintre is emelkedő tüntetések, útlezárások, és felmerül az általános sztrájk gondolata is. Bekapcsolódnak értelmiségi csoportosulások és az ellenzéki pártok is – sőt a tiltakozási hullámot elsősorban utóbbiak parlamenti akciója indítja el. E politikai szervezetek dominanciája mindvégig jellemzi a megmozdulásokat, majd pedig az egyik állami televízió székháznak a szólásszabadság jelszavával való megszállásával le is nyúlják azokat. Ettől valószínűleg nem függetlenül az általános sztrájkra nem kerül sor, mely miatt a szakszervezetek burkoltan a dolgozókra (azok passzivitására), a dolgozók pedig a szakszervezetekre (azok gyengeségére) mutatnak. Mélyebb megközelítésben: a rabszolgatörvény elleni tiltakozás során a köztes-közvetítő osztályok jelentős csoportjai a munkásság felé fordulnak, és közvetítésükkel (is) megkezdődik a tőke-munka viszony artikulációja és a munkásság osztállyá szerveződése – e folyamatot azonban döntően az ellenzéki politikai elit önzése és hatalmi törekvései megakasztják (részletesen lásd Szalai 2022).

Mindazonáltal a tiltakozáshullám mégsem marad eredménytelen: az annak során felmutatott magatartásminták nyomán jelentős növekedésnek indul a „munkaügyi akciók” intenzitása. (Hozzáteszem, hogy ez elsősorban a tüntetések gyakoriságának és mozgósító erejének növekedéséből adódhat, mert a sztrájkok száma 2019-hez képest 2021-re visszaesik [KSH 20.1.1.73 *Sztrájkok*]). Ennek szikráját az Audi dolgozóinak 2019 elején induló és a „munkaadót” jelentős engedményekre kényszerítő sztrájkja jelenti – innentől a megmozdulási hullám újabb lendületet kap.

Azt láttuk, hogy az akciók katalizátorát a korábbi hullámban a gazdaság felfelé ívelése, pontosabban a nyomában jelentkező munkaerőhiány és ennek eredményként a dolgozók erősödő alkupozíciója, közelebről ennek „érzete” jelentette. 2020-tól azonban változik a helyzet: a koronavírus, majd az orosz–ukrán-háború visszaveti a gazdaság növekedését, termelés kieséseket, leállásokat és strukturális munkanélküliséget hoz magával. A dolgozók megmozdulásainak bázisává az előző ciklussal szemben most éppen hogy a súlyos gazdasági nehézségek okozta elégedetlenségük válik.

Az akciók sorából kiemelkedik a futárok által szervezett tüntetéssorozat, a pedagógusok immár több éve tartó megmozdulásai és a makói Continentál dolgozóinak lázadássorozata. Új jelenség, hogy a megmozdulások egy, de paradigmaticus részének motivációi komplexebbé válnak: a pedagógusok a magasabb bérek követelése mellett kiállnak a sztrájkhoz

való jogukért, a jobb, nagyobb autonómiát biztosító munkakörülményekért, illetve nem utolsósorban a diákság terhelésének csökkentéséért, és így a minőségi tanítás feltételeinek megteremtéséért is. A makói Continental dolgozói a javadalmazásukat érintő követelések mellett szintén harcolnak munkavállalói jogaikért és a jobb munkakörülményekért (Pósfai 2021; Kiss 2021; Lehoczki 2021; Lehoczki-Kiss 2022).

2021 márciusában Pogátsa Zoltán, az Új Egyenlőség főszerkesztője a Fridrich Ebert Stiftung és Pogátsa lapjának szervezésében szakszervezeti vezetőkkel vitát kezdeményez a tőke és munka viszonyáról, és kiegészülés lehetséges feltételeiről. A beszélgetésen részt vesz Háromi László, az Audi Hungária Független szakszervezet elnökhelyettese is. Háromit a vita résztvevői az Audi szakszervezete sikereinek titkáról, és arról kérdezik, hogy milyen szélesebb társadalmi hatása volt, van eredményes megmozdulásuknak. A szakszervezeti vezető a kérdés második felére azt válaszolja, hogy bár szívesen adnak instrukciókat a hozzájuk fordulóknak, társadalmi mozgalmat nem terveznek indítani, modelljüket nem terjesztik.⁸ Ehhez képest szakszervezetük néhány hónappal később a Vasas Szakszervezeti Szövetség és a veszprémi Continental társaságában nem pusztán tanácsot ad, de aktívan részt is vesz a makói Continental sztrájkbizottságának létrehozásában (Lehoczki 2021).

Bár a szakszervezetek és más civil szervezetek egymás melletti kiállása ebben az időszakban sem válik általánossá, ámde sporadikusan már megjelenik. 2021 augusztusában például négy országos szakszervezet, a Magyar Szakszervezeti Szövetség, a Szakszervezetek Együttműködési Fóruma, az Értelmiségi Szakszervezeti Tömörülés és a Liga Szakszervezetek közös nyilatkozatban adnak hangot aggodalmuknak amiatt, hogy a kormány július 27-én a vészhelyzetre hivatkozva rendeletben tiltotta meg az állami tulajdonú HungaroControl Zrt. légiirányító dolgozóinak sztrájkját, akik 15 százalékos béremelést követeltek volna (Csengel 2021). 2023. május 3-án pedig a pedagógusok státustörvény elleni kordonbontós tüntetésén beszédet mond A Város Mindenkié csoport és az akkumulátorgyárak betelepítése ellen szerveződő civil szervezetek képviselője is (merce.hu 2023).

Mindemellett két olyan cég is van, ahol szinte osztályharcra emlékeztető küzdelem bontakozik ki a dolgozók és a tulajdonost képviselő menedzsment között. Közös jellemzőjük, hogy mindkettő külföldi tulajdonú multinacionális cég leányvállalata – és ennek jelentősége van. Az Audi dolgozói küzdelmének az ad nyomatékot, hogy az a vertikális termelési lánc, melybe gyárunk illeszkedik, sztrájkjuk következtében szakadozni kezd: néhány nappal a sztrájk kezdete után több ezer járművet nem tudnak legyártani az Audi ingolstandti központjában azért, mert hiányoznak ehhez a Győrben készülő motorok (168.hu 2019). Majd nem sokkal később megjelenik a városban a legnagyobb európai szakszervezet, a német IG Metall (mely több mint kétmillió dolgozót tömörít) egyik vezetője is, aki támogatásáról biztosítja a magyarországi Audi dolgozóit (Gergely 2019).

A makói Continental dolgozói számára rövid távon a cégvezetéssel való konfliktusuk éleződését hozta, hosszabb távon azonban segítséget jelenthet az, hogy a *Mérce* újságírói jelképesen összekötik őket a cég egy másik, mégpedig külföldi leányvállalatával: az újságírók 2022 őszén megszervezik annak a dokumentumfilmnek a magyarországi bemutatását, mely *Contisok* címmel egy sikerrel végződő sztrájkot mutat be a makóiak testvérvállalatánál, a franciaországi Clairoux-ban. A filmnek a gyárban való bemutatását a cég

⁸ Forrás: Társadalmi kiegészítés: munka és tőke. *FES és Új Egyenlőség*, 2021 március 19.

menedzsmenete a gyár bejáratát eltorlaszolja betiltja, értesíti az illetékes minisztériumot, és kihívja a rendőrséget (Szadai 2022b).

A makói történetben *felnagyítva* minden benne van, ami manapság a tőke-munka viszonyt, a munka világát és a különböző politikai erők mindehhez való viszonyulását jellemzi. Egyrészt a kíméletlen kizsákmányolás és elnyomás, sőt erőszak: a cégvezetés és a dolgozók konfliktusának egy szakaszában a munkásoknak engedélyt kell kérniük a menedzsmenettől arra, hogy egyáltalán beszélgethessenek egymással. Másrészt a fizikai és szellemi dolgozók elkülönítése: a két csoport tagjait arra kötelezik, hogy a két csoporthoz tartozók kétféle, egymástól eltérő színű pólót viseljenek munkahelyükön. Harmadrészt a különböző szintű szakszervezetek konfliktusa, harca is feltárulkozik itt. Végül, ez utóbbival szoros összefüggésben a legkülönfélébb, egymással versengő politikai erők felbukknását is láthatjuk a konfliktus körül – politikai haszonszerzés céljából. (Megjelennek itt, és támogatásukról biztosítják a munkásokat a Mi Hazánk Mozgalom és a Fidesz országos és helyi szintű képviselői, akik kvázi védelmet nyújtanak a magyar munkásoknak a német tőkessel szemben. A politikai baloldaltól csak Komjáthi Imre MSZP-s országgyűlési képviselő és Jámbor András, a Párbeszéd frakciójában helyet foglaló képviselő látogat el egy alkalommal a gyár kapujához. A *Mérce* újságíróinak vezetésével viszont fiatal budapesti értelmiségiek egy csoportja részben a Szikra Mozgalom képviseletében a rendszerkritikai baloldal részéről szinte folyamatos jelenlétet produkál.)

Különösen az infláció felpörgése óta a társadalmi feszültségek éleződésének lehetünk tanúi. Szadai Levente (2022a) szerint „az utóbbi hónapok tapasztalata mutatja, hogy egyre több szektorban kezdenek el politikai kérdésként tekinteni a válságra – vagyis egyre többen teszik fel a kérdést, hogy ki okozta, és kinek kell megfizetnie annak költségeit?” Valamelyest radikalizálódnak a szakszervezetek is: az egyik legnagyobb szakszervezet, a Magyar Szakszervezeti Szövetség már nyíltan kimondja, hogy a béreket akár a profit terhére is növelni kellene (Szadai 2022c). Vagyis jelentős előrelépés történik a tőke-munka viszony artikulációjában.

A rabszolgotörvény körüli küzdelmek óta változik a szakszervezetek társadalmi megítélése is: Kunert Annamária és Kiss Nikoletta (2019) kutatásai szerint a szakszervezetek erőteljesebb, harciasabb kiállása közel megkétszerezte azok számát, akik szerint „a szakszervezet nem a szocializmusból ránk maradt öskövület”. A szakszervezetek iránti bizalom a fiatalok, a Z generáció körében is növekszik, ugyanakkor intő jel, hogy hajlandóságuk mindegyik szakszervezeti tiltakozási formát illetően csökken.

Tőke – munka – állam

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a NER állama sokkal erőteljesebben érvényesíti a tőke érdekeit a munkával szemben, mint ahogyan az a korábbi, döntően „balliberális” államok időszaka alatt történt. Mindezt úgy, hogy közben az állam működését irányító politikai elit elődeivel szemben képes felülkerekedni a nagyburzsoázián: annak tagjait versenyzeteti, kijátssza őket egymás ellen, időnként meghatározott körben különadókat vet ki rájuk, és mindezzel gyengíti belső kohéziójukat. Más megközelítésben: úgy képvisel osztókéris érdekeket, hogy közben időnként és/de szisztematikus logikai rendben

megzabolazza az egyes tőkéseket (utóbbiról részletesebben lásd Szalai 2022). Mindeközben ez az állam, élén szélsőjobboldali politikai elitjével mégis több annál, mintha csak a tőke állama lenne: ennek az államnak a működése – az a mód, ahogy az a részérdekeket becsatornázza, és amilyen részérdeknek teret nyit – annak is bázisává válik, hogy az őt uraló politikai elit, élén Orbán Viktor miniszterelnökkel, megkerülhetetlen nemzetközi szereplővé lesz (ennek minőségét, értéktartalmát most nem minősítem). Bourdieu fogalmaival: annak a politikai plusztőkének egy részét, mely a politikai elitnek a burzsoázia felett kivívott uralmából keletkezik, Orbán Viktor nemzetközi politikai tőkévé konvertálja. Vagyis hangsúlyozottan nem a dolgozók életviszonyainak javítására (vagy csak nagyon ritkán) hanem *saját* hatalmának kiterjesztésére. Pontosítás: a parlamenti választások után, mint láttuk, szinte mindig foganatosít a dolgozókat érintő megszorító intézkedéseket és jogkorlátozásokat – de szélsőjobboldali populizmusával adekvátan szinte kizárólag akkor.

A kárvallottak így a dolgozók: tiltakozó akcióik gyakoriságának növekedése ellenére kizsákmányolásuk a NER alatt növekszik. És növekszik politikai elnyomásuk is: a hatalom fél attól, hogy a kialakult helyzetben csak így lehet őket féken tartani.

A vizsgált időszak alatt két szélső esetben növekszik a dolgozók tiltakozó akcióinak gyakorisága: amikor sokat javul a gazdaság helyzete, és amikor sokat romlik az.

A tőke, a munka és az állam viszonyának legfőbb jellemzője, hogy míg a NER időszaka előtti, zömmel „balliberális” kormányok nemigen csináltak titkot abból, sőt meglehetősen természetességgel kommunikáltak a társadalom felé (kivéve a választások előtti rövid időszakokat), hogy a tőkét előnyben részesítik a munkával szemben (Szalai 2001, 2018), addig a NER állama igyekszik a tőke és munka viszonyának antagonizmusát a dolgozók előtt, amennyire csak lehet, elrejteni. Többek között ezért alacsony a személyi jövedelemadó, és kirívóan magas az általános forgalmi adó: a dolgozókat nem mint a profitok termelőit, hanem mint „urakat”, mint fogyasztókat adóztatják. De az alapviszonyok elfedésének szándéka érhető tetten például a koronavírus időszakában is, amikor a kormány – más országok gyakorlatával szemben – válságkezelő programja keretében a válságkezelésre szolgáló források zömét a burzsoázia és nem a dolgozók helyzetének stabilizálására, megmentésére fordítja – ennek ideológiája pedig az, hogy e források elosztásának legfőbb célja a munkahelyek megvédése, sőt új munkahelyek teremtése kell hogy legyen (Márkos 2020). Vagyis úgy szól az üzenet, hogy a dolgozók kifejezett érdeke burzsoázia megsegítése, konfliktus nincs, a két szereplő érdeke egy irányba mutat.

A tőke-munka viszony elrejtését szolgálja a nemzeti egység mindenek felettségének ideológiája is: mind egyek vagyunk. Maga Orbán Viktor is mindent elkövet a tőke-munka viszonyból származó konfliktusok eliminálásáért. 2023 májusában egy konferencián például a következőket mondja: „ahol felüti a fejét az osztályharc, ott zavargások lesznek. Megszűnik a tisztelet, egymás elfogadása” (Mázsár 2023). Ez a két mondat egy – hozzáteszem, szerte a világban terjedő – autoriter, jobboldali populista állam ideológiájának alapeleme, amelyről Scheiring Gábor (2023b) találóan állapítja meg, hogy az általa uralt társadalmi berendezkedés nem más, mint a neoliberális kapitalizmus egy új, nemzeti populista mutánsa.

De tényleg osztályharctól kell félniük a NER hatalmasainak? Amint azt láttuk, megítélem szerint a belátható időben nem, és annak ellenére sem, hogy a dolgozóknak a tőke és az azt reprezentáló állam ellen irányuló „munkaügyi akciói” az általam vizsgált időszaknak különösen a vége felé gyakoribbá válnak. Mint azt több korábbi írásomban

is (elsősorban Szalai 2018) kifejtettem, a NER-ben – és a kapitalizmus eme szakaszában ez globális tendencia is – a burzsoázia az állam közreműködésével megszervezi magát, a munkásság viszont erre képtelen: ebben a szisztémában egy félféudális, a tőke-munka viszonyt részben az úr-szolga viszonytal felruházó hatalmi rend áll szemben egy jórészt (általa is) atomizált munkássággal (tágabban értelmezve társadalommal), mely nem szerveződik osztállyá. (Az Éber Márk Áron [2020, 2022] által köztes-közvetítő osztályoknak nevezett társadalmi csoportokat ezért magam inkább társadalmi rétegeknek tekintem). A kizsákmányolás ezért is olyan intenzív: atomizált formában, így keményebben érvényesül, hiszen a dolgozó nem élvezheti osztálya védelmét.

Marxi megközelítésben a mélyreható társadalmi változások motorja a kapitalizmusban a tőkésosztály és a munkásosztály közötti osztályharc. E két hatalmi ágens ebben a folyamatban szervezi magát osztállyá. Ha azonban az ellentét dominánsan nem magyarázza a hatalmi konstellációk törésszerű változását, akkor az azt jelzi, azt is jelenti, hogy a tőkésosztály és a munkások marxi értelemben nem szerveződtek osztállyá. Márpedig a nagy társadalmi változásokat a '70-es évek neoliberais fordulatát követően nem a tőkésosztály és a munkások nyílt összecsapásai idézték elő sem a világban, sem régióinkban, így Magyarországon sem. Azok motorját döntően a hatalmon lévő rendeken *belüli* hatalmi harcok jelentették. (E gondolatmenet részletes, történelmi perspektívába helyezett kifejtését lásd Szalai 2001, 2018.) Így van ez Magyarország történetének most vizsgált időszakában is.

Mindazonáltal, annak ellenére, hogy osztályharcról és osztályokról nem beszélhetünk, a tőke és munka antagonizmusa két igen fontos, a társadalom mélyrétegeiben zajló folyamatot nagyon is magyaráz. Ez pedig egyrészt nem más, mint a humán erőforrások lepusztulása: a profitráta már Marx által feltárt csökkenő tendenciája⁹ eme folyamat el-lensúlyozásaként felerősíti a kizsákmányolás állandó fokozásának kényszerét, melynek engedelmessége a tőke, áttörve az őt korábban jótékonyan védő korlátokat, felzabálja a munkát. És/de ezzel nem is olyan hosszú távon veszélyezteteti, pontosabban továbbrombolja saját létfeltételeit is. (Ezt a globálisan is zajló folyamatot lásd Szalai 2006, 2022; Farkas 2022) Másrészt, részben a tőke és munka szembenállása magyarázza az azokat elfedni célzó szélsőjobbaldali ideológiáknak a hatalom általi felmutatását és terjesztését is.

Megfigyelhető az is, hogy bár tőkésosztályról és munkásosztályról nem beszélhetünk, azok gramsci-i értelemben vett szerves értelmisége lassan már megszületik. (Ez tárul fel például a közgazdászoknak az elmúlt időszakban felpörgő, az infláció okairól folytatott vitájában: a tőke közgazdászai a fő okot a „lakosság” pénzösszeg okozta túlkeresletében, a munka közgazdászai ezzel szemben a több cég által is alkalmazott monopolárok általános árfelhajtó hatásában jelölik meg [egyik oldalról például Petschnig 2022, másik oldalról például Pogátsa 2022].)

Ezzel összefüggésben változik a köztes-közvetítő osztályok helyzete és aspirációi. Ez azért is fontos, mert Éber Márk Áron (2020, 2022) gondolatmenete szerint a társadalmi-hatalmi helyzet lényegi változásának alapfeltétele az, hogy ezek az osztályok (rétegek) nyissanak a munkásosztály (munkásság) felé. Nos, ez a folyamat, mint láttuk, a rabszolgatörvény kapcsán már részlegesen megkezdődött, és bár azóta gyengült, legalábbis látenszen továbbra is jelen van. (Részletesen lásd Szalai 2018, 2022.) Alapja ezen társadalmi csoportok

9 Legújabb adatok: Extended World Tables 7.0

helyzetének erős differenciálódása: míg a NER hatalmasaihoz kötődő csoportjainak, ezen belül értelmiségének egzisztenciális helyzete látványosan javult, jelentős rétegei látványosan lecsúsztak, sőt elszegényedtek. Ezért is indultak el értelmiségi tagjai közül néhányan (de már valamennyi társadalmi kisugárzás forrásává válva) a munkásság szerves értelmiséggé formálódásának útján. És ha ez a folyamat erősödik, az veszélyeztetheti a fennállót.

Léteznek mindemellett más ilyen tényezők is. Az állam ugyan igyekszik elrejtetni a tőke és munka antagonisztikus ellentétét a társadalom szeme elől, egy esetben ez azonban mégsem sikerül – és ez is a rabszolgatörvényhez kötődik. Ekkor olyan erős a kormányt érő ellenzéki politikai nyomás, hogy vezetői, és megmondó emberük, Parragh László egy pillanat erejéig kénytelen kilépni a burzsoáziával kötött szövetségéből: Szijjártó Péter külügyminiszter és Parragh ekkor azt az állítást kockáztatják meg, hogy a törvény a nagy német feldolgozóipari multinacionális cégek nyomására született, vagy legalábbis azoknak akart a kormány üzeni (Windisc 2019 ; Szalai 2022).

A hatalmon lévő párt és kormánya a fenti vállalatokkal általában is ambivalens viszonyt ápol: egyrészt miután export oldalról azok húzzák a gazdaságot, ki van nekik szolgáltatva, és külön, egyedi kedvezményekben is kénytelen részesíteni őket. (Ezért lehet az, hogy ezek a cégek mind 2010-ben, mind 2022-ben mentesülhetnek az ágazati különadók hatálya alól – mely különadók kiszabása a regnáló kormányok első és utolsó, a tőkét megnyirbáló intézkedései.) Másrészt, részben az emiatti frusztráció miatt, részben közvetlen belpolitikai haszonszerzés céljából, a multi ellenességet a társadalom számára felmutatott ideológiájuk egyik központi elemévé transzformálják. Hozzáteszem: mára már ez több is, mint ideológia. A keleti akkumulátorgyárak betelepítése a nyugati, elsősorban német nagy exportőröktől való fokozatos függetlenedést célozza.

Azt láthatjuk tehát, hogy a fennállót több tényező is veszélyeztetheti: a humán erőforrások lepusztulása, a munkásság szerves értelmisége megszületésének megindulása, és nem utolsósorban az, hogy politikai hatalom gazdasági bázisának átrendezése, legalábbis rövid távon, gazdasági-hatalmi vákuumot eredményezhet. Hasonló hatása van és lesz a kaméleon külpolitikában rejlő lehetőségek folyamatos szűkülésének (legalábbis a legközelebbi amerikai elnökválasztásig). Mégis úgy vélem, hogy a politikai ellenzék rendkívüli gyengesége miatt a fennálló összeomlása belátható időn belül nem fog megtörténni.

Hogy a tőke és munka viszonyának alakulásában várhatóak-e változások, az egyelőre nyitott kérdés: annyi bizonyos, hogy a globális folyamatok felől nézve minkét oldal összetétele heterogénebbé válik a jövőben. A burzsoázián belül növekszik majd a „keletiek” jelentősége, a külföldi vendégmunkások betelepülése pedig munkásság további differenciálódását fogja magával hozni. Mindezek kimenetele bizonytalan.

Gondolatmenetem végére érve csak megerősíteni tudom azt, hogy a munkásság osztályvá szerveződése és az osztályharc megindulása a belátható jövőben nem várható – és egy országban ez hosszabb távon sem lehetséges – ráadásul országunk kis, nyitott félperiféria. Majd ha létrejönnek a globális munkásosztály megszületésének gazdasági és politikai feltételei, nos, majd akkor várható tőke és munka valódi téttel rendelkező nyílt összecsapása (részletesen lásd Szalai 2006, 2022).

Mindazonáltal a burzsoázia továbbra sem lesz rest szervezni önmagát, ezért (is) a munkásságnak sem kell tétlenül túrnie az erősödő kizsákmányolást. Ami már ma járható útnak tűnik, az a munkásszolidaritásnak a globális termelési vertikumok, láncok mentén

történő megszerveződése, pontosabban megszervezése – amely egyben a munkásság osztályá szerveződésének első lépése is lehet.

A tanulmány törzsét képező történetet 2023 májusáig követtem nyomon.

A tanulmány elkészítését az OPTED H2020 projekt támogatta. Megírása során fontos segítséget kaptam Büttl Ferencről, Farkas Izabellától, Huszár Ákostól, Kocsis Árpádtól, Koltai Mihálytól, Melegh Attilától, Papp Ábristól és Szelényi Ivántól. Köszönöm!

Hivatkozott irodalom

- 168.hu (2019): Németországban máris megbénult egy Audi-gyár a győri sztrájk miatt. január 28. (letöltve: 2023. június 29.).
- Bartha Eszter és Tóth András (2017): Munkásfiatalok az újkapitalizmusban. *Educatio* 26 (1): 75–86.
- Berki Erzsébet (2019): *Munkaügyi akciók 2010 és 2019 között Magyarországon, különös tekintettel a sztrájkokra*. Fridrich Ebert Stiftung, Budapest.
- Burawoy, Michael (1982): *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Büttl Ferenc (2017): Audi-sztrájk: a hazai autógyártók zöme jelentősen alulfizeti a dolgozókat. *merce.hu*, január 28. (letöltve: 2023. június 29.).
- Büttl Ferenc (2018): Hogyan vihetnének újra többet haza a dolgozók a profitból? *merce.hu*, október 5. (letöltve: 2023. június 29.).
- Csengel Karina (2018): Az iparkamara elnöke szerint elfogyott a fehér keresztény munkaerő. *merce.hu*, június 21. (letöltve: 2023. június 29.).
- Csengel Karina (2021): Újabb szakszervezetek kérik számon a kormányt a légiirányítók sztrájkjának betiltása miatt. *merce.hu*, augusztus 4. (letöltve: 2023. június 29.).
- Csengel Karina (2023): A nikkel mérgezett dolgozók és a szakszervezet ellehetetlenítése is az akkumulátorgyárak mindennapjainak része Magyarországon. *merce.hu*, április 14. (letöltve: 2023. június 29.).
- Dedák István (2018): A nagy magyar bérrobbanás: fele sem igaz? *portfolio.hu*, szeptember 3. (letöltve: 2023. június 29.).
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Éber Márk Áron (2022): A „középosztály” eszménye és a köztes-közvetítő osztályok. *Replika* 125: 35–53.
- Éber Márk Áron (2023): Kiegészítés és túlhajszoltság a kapitalizmusban. *Új Egyenlőség*, február 19. (letöltve: 2023. június 29.).
- Farkas Péter (2022): Világ gazdasági korszakváltásban vagyunk. *Világ gazdasági Intézet*. Műhelytanulmányok 146, 1–30.
- Fazekas Lázár Benjámin (2022): Ma Magyarországon hat évvel kell többet dolgozni a nyugdíjig, mint 2013-ban. *merce.hu*, május 11. (letöltve: 2023. június 29.).
- Fodor T. Gábor (2019): Mi a baj a jelenlegi munkajogi szabályozással? *merce.hu*, január 17. (letöltve: 2023. június 29.).
- Galgóczi Béla (2017): Why Central and Eastern Europe Needs a Pay Rise. *etui.org*, Working Paper, 2017/1.
- Gergely Márton (2019): Német szakszervezet az Audi-sztrájk tanulságairól: Debrecenben is lesz dolgunk. *hvg.hu*, január 31. (letöltve: 2023. június 29.).
- Györfffy Dóra és Lentner Csaba (2021): Bárki nyer jövőre, megszorítás jön – ezért bírálja már Orbán Viktor „jobbkeze” is a kormány gazdaságpolitikáját. (Ablonczy Bálint interjúja.) *Heti Válasz*, augusztus 1. (letöltve: 2023. június 29.).
- Han, Byung-Chul (2020): *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Budapest: Typotex.
- Henssel Adél (2023): Magyarország a mentális betegségek fellegvára. *Index*, február 4. (letöltve: 2023. június 29.).
- Hornyák József (2022): Parragh László: „a rendszerváltás óta nem látott sokkhatás érzékel”. *portfolio.hu*, szeptember 20. (letöltve: 2023. június 29.).
- Huszár Ákos (2022a): A Fidesz támogatók előre mennek, az ellenzékiek meg hátra? In: *Az állandóság változása. Parlamenti választás 2022*. Böcskei Balázs és Szabó Andrea (szerk.). Gondolat – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Budapest, 87–111.
- Huszár Ákos (2022b): Létminimum és osztályelemzés. *Replika* 125: 69–82.

- Huszár Ákos (2022c): Osztályszerkezet és jövedelemelosztás Magyarországon 1982 és 2019 között. In: Kolosi Tamás, Szelényi Iván és Tóth István György (szerk.). *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 159–174.
- Jámbor András (2011): A Fidesz munka törvénykönyve nem jó senkinek. *kettosmerce.blog.hu*, november 16. (letöltve: 2023. június 29.).
- Jámbor András (2016): Annyi esélye van egy törvényes sztrájkknak, mint annak, hogy Orbán a tanártüntetés élére áll. *merce.hu*, március 4. (letöltve: 2023. június 29.).
- Jámbor András (2018a): További milliárdokat szórt a multiknak a kormány. *merce.hu*, július 6. (letöltve: 2023. június 29.).
- Jámbor András (2018b): Éppen kilóra kiárusítja a magyar dolgozókat a kormány. *merce.hu*, november 22. (letöltve: 2023. június 29.).
- Jámbor András (2020): Kumich László halálos „forradalma”. *merce.hu*, január 9. (letöltve: 2023. június 29.).
- Kiss Soma Ábrahám (2021): A makói gumigyárban írásos engedélyt kell kérniük a munkásoknak, hogy beszélgeszenek. *merce.hu*, szeptember 2. (letöltve: 2023. június 29.).
- Kiss Soma Ábrahám (2022): A leggazdagabb 50 magyar vagyona közel ötször akkora, mint a társadalom szegényebb ötödéé. *merce.hu*, december 28. (letöltve: 2023. június 29.).
- Kordás László (2017): Beszéljünk egy kicsit a külföldi vendégmunkásokról. *Új Egyenlőség*, április 12. (letöltve: 2023. június 29.).
- Kordás László (2019): Szakszervezetek: elmaradnak a fizetések a termelékenység alapján indokolttól. *szakszervezetek.hu*, június 19. (letöltve: 2023. június 29.).
- Kunert Annamária és Kiss Nikoletta (2019): Szakszervezeti trendforduló a láthatáron. *Új Egyenlőség*, július 7. (letöltve: 2023. június 29.).
- Lehoczki Noémi (2021): Nagyon sokan féltették a munkahelyüket, mégis eljött az a pont – egy sztrájk természetrajza. *merce.hu*, november 15. (letöltve: 2023. június 29.).
- Lehoczki Noémi (2022): „Jelentenie kellett rólam a főnökömnek, mert ki akartam fizettetni a túlórárt – interjú egy gyári menedzserrel. *merce.hu*, július 11. (letöltve: 2023. június 29.).
- Lehoczki Noémi és Kiss Soma Ábrahám (2022): Amikor „munkabéke” van a makói gumigyárban. *merce.hu*, február 28. (letöltve: 2023. június 29.).
- Márkos Imre Örs (2020): Történelmi nagyságú programmal védi meg a munkahelyeket a kormány, a baloldal ezt sem támogatja. *origo.hu*, június 29. (letöltve: 2023. június 29.).
- Mázsár Tamás (2023): Orbán: Mindannyian biológiai támadás alatt állunk, melynek fegyverét liberális laboratóriumokban fejlesztették ki. *24.hu*, május 4. (letöltve: 2023. június 29.).
- merce.hu (2023): Könnygázadásba és tülekedésbe fulladt a bosszútörvény ellen tüntetés a karmelitáknál. május 3. (letöltve: 2023. június 29.).
- Pásztóy András (2018): A hatékony érdekegyeztetés intézményei – hova jutottunk el 2018-ra? *Új Egyenlőség*, március 18. (letöltve: 2023. június 29.).
- Petschnig Mária Zita (2022): A kormány politikájának közeli hatása van a recesszióra. *Klubrádió*, Esti gyors, október 17. (letöltve: 2023. június 29.).
- Pogátsa Zoltán (2015): *A bérszínvonal és a bérfelzárkózás meghatározói Magyarországon*. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest
- Pogátsa Zoltán (2022): Lövöldözünk verébre, és közben szétlőjjük a falut. (Szabó Anna interjúja.) *novekedes.hu*, december 27. (letöltve: 2023. június 29.).
- Polónyi István (2016): A hazai emberi erőforrások ma és holnap. *Educatio* 25: 481–495.
- Polónyi István (2019): Versenyben a felzárkózásért. *Educatio* 28: 3–20.
- Pósfai Orsi (2021): „Akkora az elégedetlenség, hogy muszáj volt lépni” – a makói gumigyárdolgozói sztrájkolnak, a termelés akadozik. *merce.hu*, február 24. (letöltve: 2023. június 29.).
- Reichenberger Dániel (2023): Mi lesz a magyarok fizetésével? Súlyos bajban van több százezer dolgozó, nincs még vége a gondoknak. *Pénzcentrum*, január 25. (letöltve: 2023. június 29.).
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Scheiring Gábor (2023a): The Politics of Growth Models and Populism in East-Central Europe. *Economic Sociology: Perspectives and Conversation* 42(2): 25–33.
- Scheiring Gábor (2023b): A neoliberalizmus nemzeti populista mutációja. *Új Egyenlőség*, április 23. (letöltve: 2023. június 29.).
- Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest: Napvilág.

- Szalai Levente (2022a): Miért a dolgozókat, és nem a munkáltatókat inti önuralomra Parragh? *merce.hu*, november 2. (letöltve: 2023. június 29.).
- Szalai Levente (2022b): „Elbarrikádozta” a gyár bejáratát, és kihívta a rendőrséget a makói Continentál a szakszervezet filmvetítése miatt. *merce.hu*, november 2. (letöltve: 2023. június 29.).
- Szalai Levente (2022c): Legalább 26 százalékos emelésre van szükség, a minimálbérek fogyasztásának 50 százaléka élelmiszerre és rezsi-re megy el. *merce.hu*, november 7. (letöltve: 2023. június 29.).
- Szalai Erzsébet (1985): *Beszélgetések a gazdasági reformról*. Budapest: Pénzügykutatási Intézet.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (1994a): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989-93*. Budapest: T-Twins.
- Szalai Erzsébet (1994b): *Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest-Szombathely: Pesti Szalon – Savaria University Press.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* Budapest: Új Mandátum.
- Szalai Erzsébet (2012): *Globális válság – magyar válság – alternatívák*. Budapest: L'Harmattan.
- Szalai Erzsébet (2018): *Hatalom és értelmiség a globális térben*. Budapest: Kalligram.
- Szalai Erzsébet (2022): *Lélek és profitráta*. Budapest: Napvilág.
- Tett szerkesztőség (2021): „Itt szarni is csengőre mennek a dolgozók” – Interjú egy magyarországi autóiipari munkással. *tett.merce.hu*, április 17. (letöltve: 2023. június 29.).
- Tiszóczy Roland (2023): Kijött a leggazdagabb magyarok listája: Mészáros Lőrinc az élen, aki tavaly 347 ezer forintot keresett percenként. *hvg.hu*, május 11. (letöltve: 2023. június 29.).
- Turai Eszter (2019): A magyarországi autóiipar sötét oldala. *Új Egyenlőség*, december 1. (letöltve: 2023. június 29.).
- Turai Eszter (2020): Nem azért dolgozol kurva sokat, hogy szendvicset egyél egész hónapban? Belső konfliktusokban csapódnak le a Posta problémái. *merce.hu*, augusztus 26. (letöltve: 2023. június 29.).
- Ürmössy Anna (2022): Hogyan ösztönzi önkizsákmányolásra az algoritmus a biciklis futárokat? *Új Egyenlőség*, június 26. (letöltve: 2023. június 29.).
- Varga Dóra (2023): Növekszik a munkanélküliség, szoronganak a dolgozók, egyre többen vállalnak munkát újra külföldön. *Népszava*, január 27. (letöltve: 2023. június 29.).
- Vastagh Zoltán (2017): *Társadalmi struktúra és állami redistribúció*. Budapest: Napvilág.
- Windisc Judit (2019): Parragh szerint előkészítetlen a túlóratörvény, Garancsiék nem használják. De akkor ki kérte? *hvg.hu*, február 21. (letöltve: 2023. június 29.).

Szalai Erzsébet

szociológus, az MTA doktora

Adózás és adózók

Interjúteredék és megemlékezés Beluszky Pálról

Fedeles Tamás

A pénz útja. A magyar–szentszéki pénzügyi kapcsolatok geográfiája és dinamikája a késő középkorban

Nagy Ágoston

A jobbágytelken ülő nemesség és a rendi társadalom képe az 1825–27-es diétán

Mátyás-Rausch Petra

Vámjövendelmek a hatalmi mechanizmusok szolgálatában. A harmincadvám jelentősége Erdélyben a 17. század első felében

Nagy János

A városok és az adókérdés az 1764-65. évi országgyűlésen Pest város követjelentéseinek tükrében

Nagy Botond

Közteher a falu javára. Községi pótdózás a dualizmus kori Háromszéken

Pál Judit

Az önkormányzat ára: a vármegyék közigazgatási költségeinek fedezése az 1870. évi 42. törvény nyomán

Kollár Zsuzsanna

Adományozás a Váci Siketiskola alapításában

Továbbá ismertetések Márkus Beáta, Kurucz György, valamint Sudár Balázs, Varga Szabolcs és Varga G. János műveiről.

▲ KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org és korallfolyoirat.hu

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségénél, és valamennyi idejű számkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 6500, egy szám ára 1750 Ft.

Az elektronikus változat éves előfizetésének ára továbbra is 3500 Ft!